

Câhiliye Devri Arap Şiirinde Hac Ritüeli İzleri

Traces of the Hajj Ritual in Jāhiliyyah-Era Arab Poetry

Doç. Dr. Mehmet Yılmaz

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı,
myilmaz93@hotmail.com
Çanakkale/Türkiye

Çanakkale Onsekiz Mart University
Faculty of Theology
Department of Arabic Language and Rhetoric
<https://orcid.org/0000-0002-8223-7065>
<https://ror.org/05rsv8p09>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Araştırma Research Article
Geliş Tarihi Received	21 Temmuz July 2025
Kabul Tarihi Accepted	20 Eylül September 2025
Yayın Tarihi Published	30 Aralık December 2025
Yayın Sezonu Pub Date Season	Aralık December
Sayı Issue	44
Sayfa Pages	1-35

Atf | Cite as

Yılmaz, Mehmet. "Câhiliye Devri Arap Şiirinde Hac Ritüeli İzleri". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 44 (Aralık 2025), 1-35.
<https://doi.org/10.56361/usul.1747107>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayınca | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmemekte olup yalnızca literatür taramasına dayanmaktadır; çalışmada bilimsel ve etik ilkelere uyulmuş, tüm kaynaklar kaynakçada belirtilmiştir. This study does not require ethics committee approval and is based solely on a literature review; scientific and ethical principles have been followed throughout the study, and all sources are listed in the references (Mehmet Yılmaz).

Yapay Zeka Kullanımı | Use of Artificial Intelligence

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. | No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Öz

Bu çalışmanın konusu Câhiliye devri Arap şiirinde hac ritüeli uygulamalarının izleridir. Problemi ise Câhiliye devri Arap şiirinde ulaşılabilen beyitler çerçevesinde dönemin Arap toplumundaki hac uygulamasının sorgulanmasıdır. Çalışma konusu beyitler, Câhiliye devri Arap toplumunda hac yolculuğunu, sosyal etkinliklerini, ritüellerini ve geleneklerini yakından tanımak bakımından önem arz etmektedir. Her ne kadar Câhiliye devri Arap toplumunda hac olgusuyla ilgili bazı çalışmalar yapılmış olsa da söz konusu çalışmaların tabiatı gereği dönemin hac olgusu farklı zaviyelerden incelenmiştir. Çalışmamızı ayrıcalıklı kılan husus, döneme ait ulaşılabilen şiirlerden hareketle hac ibadetinin ziyaret güzergâhları, güzergâhlardaki panayırlarda düzenlenen sosyal etkinlikler, hac yolculuğu, Beytullah'ın güvenli yer olması, hac ibadeti sırasında günahlardan sakınma, Beytullah'ı çıplak tavaf etme, anıt mezarlar gibi kutsal sayılan yerleri özel giysilerle tavaf etme ve Arafat'ta düzeni sağlama türünden beyitlere yansıtılan bilgi kırıntıları ve ince detaylardır. Konunun sağlıklı anlaşılmasını sağlamak amacıyla öncelikle hac kavramı, İslâm öncesi eski devirlerde hac ibadeti ve Câhiliye devrinde hac ibadeti hakkında özet bilgiler verilmiştir. Çalışmada nitel yöntem tekniklerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Çalışmada sona gelindiğinde varılan tespitler Sonuç bölümünde toparlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Arap Şiiri, Câhiliye, Hac, Putlar

Abstract

The subject of this study is the signs of pilgrimage ritual practices in Jähiliyyah-era Arab poetry. The main research problem is the examination of pilgrimage practices in the Arab society of the time based on the couplets available from Jähiliyyah-era poetry. The couplets analyzed in this study are significant in terms of providing insight into the pilgrimage journey, social activities, rituals, and traditions of the Jähiliyyah-era Arab society. Although some studies have been conducted on the phenomenon of pilgrimage in the pre-Islamic Arab context, due to their nature, these studies have explored the subject from various perspectives. What distinguishes this study is its focus on the subtle details and fragmented information reflected in the poetry of the period regarding the pilgrimage routes, the social activities organized at the fairs along these routes, the pilgrimage journey itself, the sanctity and security of the al-Ka‘bah, avoidance of sins during pilgrimage, the practice of circumambulating the al-Ka‘bah naked, circumambulating other sacred places such as tombs and shrines in special garments, and maintaining order in ‘Arafāt. To ensure a sound understanding of the subject, the concepts of pilgrimage, pilgrimage practices in ancient pre-Islamic times, and pilgrimage in the Jähiliyyah period are first summarized. The study employs qualitative research methods, particularly document analysis. The observations and conclusions reached at the end of the study are presented in the Conclusion section.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Jähiliyyah, Arabic Poetry, Ḥajj, Idols

ملاح شعيرة الحج في الشعر العربي الجاهلي

الملخص

تتناول هذه الدراسة ملاح شعيرة الحج ومظاهرها في الشعر العربي الجاهلي ، وذلك من خلال تتبع الأبيات الشعرية التي وصلت إلينا من تلك الفترة ، واستقراء ما تعكسه من ممارسات وطقوس تؤدى خلال موسم الحج . وتكمن إشكالية البحث في استجلاء الكيفية التي صوّرت بها شعيرة الحج في المجتمع العربي الجاهلي ، وذلك عبر المادة الشعرية المتاحة حيث تُبرز عينة الدراسة أهمية الحج في حياة العرب آنذاك ، لا بوصفه فريضة دينية فحسب ، بل بوصفه ظاهرة اجتماعية وثقافية ذات أبعاد متعددة ، تشمل الرحلة والمواسم والأسواق والاحتفالات والعيادات القبّلية المرتبطة به . ومع ظهور بعض الدراسات السابقة حول الحج في العصر الجاهلي ، فإن معظمها عالج الموضوع من زوايا دينية أو تاريخية ، في حين تميّزت هذه الدراسة بتركيزها على المعطيات الشعرية وتحليل ما تنطوي عليه من إشارات دقيقة إلى مسارات الحج ، والأسواق المقامة في طريقه ، وقدسسية البيت الحرام ، والحذر من الذنوب أثناء أداء المناسك ، والطواف العارى حول الكعبة ، والطواف بملايس مخصّصة في أماكن مقدّسة أخرى كالمشاهد والقبور ، وتنظيم الموقف بعرفة . وبغية الإحاطة بالموضوع في سباقه الصحيح ، تناولت الدراسة في بدايتها تعريف الحج ، وممارساته في العصور السابقة للإسلام ، ثم رصدت صورته في العصر الجاهلي كما وردت في الشعر . وقد اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي ، مستفيدة من تقنية تحليل الوثائق .

الكلمات المفتاحية : اللغة العربية وبلاغتها ، الشعر العربي الجاهلي ، الحج ، الأصنام

Giriş

İslâm dininin beş temel rûknünden biri olan hac ibadeti, maddî ve manevî imkânlarla sahip her Müslümanın ömründe bir defa yerine getirmesi gereken ulvî bir görevdir. Zira hac ibadeti, Yüce Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla mal ve güç harçayarak hem ruhen hem de bedenlen mukaddes topraklara intikal etmekle mümkündür. Kuşkusuz İslâm dininde önemli yeri olan hac ibadetinin insanoğluna yararlar sağlayacak hikmetler barındırması beklenecek bir durumdur. Nitekim hac ibadeti, kişiyi zorluklar karşısında sabırlı ve dirençli olabilmesi için bir tür nefis terbiyesine tabi tutmaktadır. Aynı zamanda ahiret yolculuğunu hatırlatmaya, yaratılış gayesine uygun hayat tarzı benimsemeye ve sayısız dersler çıkarmaya sevk etmektedir. Geçmişte işlenen günahların Allah'ın izniyle bağışlanmasını ve kişinin dünyaya geldiği ilk gün gibi manevî olarak arınmasını sağlamaktadır. Dahası hac ibadeti inanan kullar için bir tür yıllık kongre konumundadır. Farklı coğrafyalara ve ırklara mensup hacılar hac mevsimi münasebetiyle bir araya gelmekte, birbirleriyle kaynaşmakta ve gerektiğinde sorunlara çareler aramaktadırlar. Aynı zamanda alış-veriş yapmakta ve maddî kazanç elde etmektedirler. Hac ibadetini yerine getiren hacılar mukaddes topraklarda yaşadıkları farklı deneyimlerin ve manevî atmosferin anılarıyla geldikleri yerlere geri dönmektedirler. Şair ruhlu kimseler de hac yolculuğu ve ibadeti sırasında yaşadıkları duygu yüklü hatıraları beyitlere yansıtmaktadırlar. İslâm öncesi dönemlerde de insanların her yıl hac ibadetini yapmak amacıyla Arap yarımadasının dört bir yanından Mekke'ye akın etmiş olmaları dikkate alındığında benzer duyguların ve hatıraların Câhiliye devri insanı için de geçerli olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Zira insanoğlu ilk atası Hz. Âdem ile eşi Hz. Havva'nın genlerini taşımaktadır.

Bu makalede ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde Câhiliye devri Arap toplumundaki hac ibadetinin dönemin Arap şiirine olan yansımaları incelenecektir. Makale, dönemin hac algısını ve Câhiliye devri Arap şiirine olan yansımalarını yakından tanımak ve konu hakkında kanaat oluşturmak açısından önem arz etmektedir. "Câhiliye devri Arap toplumunda hac ibadeti" konusunu farklı bağlamlarda ele alan çalışmalara rastlanmaktadır.¹ Bu çalışmalarda konu farklı açılardan ince-

1 Bk. Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/413-416; Ali Akpınar, "Câhiliye Dönemi Haccından İbrâhimî Hacca Dönüş", *Bütün Yönleriyle Hac*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, 63-88; Emrah Dindi, "Câhiliye Arap Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21 (Aralık 2017) 577-638.

lenmiştir. Çalışmamızda ise Câhiliye devri Arap toplumunda hac ibadeti ulaşılabilen kaynaklarda incelendikten sonra örnek beyitler çerçevesinde dönemin Arap şiirine olan yansımaları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Konunun doğru anlaşılmasını sağlamak amacıyla öncelikle arka plan mahiyetinde hac kavramı, İslâm öncesi eski devirlerde hac ibadeti ve Câhiliye devrinde hac ibadeti ile ilgili özet bilgiler vermek yerinde olacaktır.

1. Hac Kavramı

Arapçada ħ-c-c/ح-ج-ح kökünden türeyen hac kavramı, sözlükte gelme,² bir yere yönelme, kastetme, yolunu tutma,³ ziyaret etme⁴ ve bir kimseye sıklıkla gitme⁵ gibi anlamlara gelmektedir. Söz gelimi Muhadram şair el-Muhabbel es-Sa‘dî (öl. 35/656), hac kavramını bir kimseye sıklıkla gitme anlamında kullanmakta ve beyitlerde şöyle demektedir:⁶

تَخَطَّأَنِي رَبُّبُ الْمُنُونِ لَأَكْبَرَا	أَلَمْ تَعَلِّمِي يَا أُمَّ عَمْرَةَ أَنِّي
يُحْجُونَ سَبَّ الزُّبْرَقَانَ الْمُزْعَفْرَا	وَأَشْهَدُ مِنْ عَوْفٍ حُلُولًا كَثِيرَةً

Ey Ümmü ‘Amra! Büyüyüp de (olgunlaşmam) için talihsizliklerin bana hata yaptırdığını fark etmedin mi?

‘Avf(oğullarının) çokça konaklamalarına da tanık olmam için. (Onlar, reislere özgü)⁷ sarı renkli sarık (giyen) Zibrikân’dan (bahşiş koparmaya)⁸ sıklıkla giderler.⁹

-
- 2 Ebû Abdırrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitābu'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmerrâî (Kahire: Mektebetu'l-Hilâl, ts.), “ħ-c-c”, 3/9.
 - 3 Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa*, thk. Abdulhalîm en-Neccâr, Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîfi ve't-Terceme, 1964), “ħ-c-c”, 3/387.
 - 4 Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, thk. Abdullâh Ali el-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), “ħ-c-c”, 2/779.
 - 5 İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh*, thk. Ahmed Abdulġafûr (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyin, 1984), “ħ-c-c”, 1/303.
 - 6 Cevherî, “ħ-c-c”, 1/303; İbn Manzûr, “ħ-c-c”, 3/1806.
 - 7 Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim İbn Kuteybe, *Tefsîru ġarîbi'l-Ķur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed es-Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1978), 32.
 - 8 Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkîllânî, *et-Taġrîbu ve'l-irşâd*, thk. Abdulhamîd b. Ali Ebû Zunejd (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1998), 1/396.
 - 9 Beyitte yer alan ez-Zibrikân, Temîm kabilesinin öncülerinden Şair el-Husayn b. Bedr'ın lakabıdır. Sarı renkli bir sarıkla dolaştığı için halk arasında bu lakapla meşhur olmuştur. يحجون سب الزبرقان المزعفرأ ifadesi ile ez-Zibrikân' a sıklıkla giderler anlamı kastedilmektedir. Bk. İbn Sikkît, *İşlâhu'l-manâġik*, thk. Ahmed

Hac kavramı zaman içerisinde meşru farz ve sünnet amellerle Allah'a itaat ve ibadet etmek amacıyla kasten Beytullah'a yürümek¹⁰ anlamına evrilmiştir. Buna göre İslâm literatüründe hac kavramı, imkânı olan her Müslümanın hac ayları olarak bilinen zaman dilimi içerisinde Kâbe'yi, Arafat'ı, Müzdelife'yi ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî vazifeleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade etmektedir.¹¹ Kuşkusuz hac kavramının ıstılahtaki söz konusu anlamıyla, Kâbe'yi tavaf etmek, Safa ve Merve arasında sa'y yapmak, Arafat'ta vakfeye durmak, Müzdelife'de geceleme, Mina'da şeytan taşlamak ve kurban kesmek gibi Kur'ân ve sünnetle sabit olan hac ibadetine mahsus ritüeller manzumesinin bütünü kastedilmektedir.

2. İslâm Öncesi Eski Devirlerde Hac İbadeti

Günümüze ulaşan rivayetlere göre Hz. İbrahim (a.s.), halkı tarafından Babil'de ateşe atılmış ve Yüce Allah'ın dilemesiyle ateşten sağ kurtulmuştur.¹² Bu olaydan sonra aralarında eşi Sara'nın da bulunduğu halktan bazı kimseler Hz. İbrahim'e iman etmişlerdir.¹³ Hz. İbrahim, eşi Sara ve diğer iman edenlerle birlikte önce Harran'a hicret etmiş, ardından Mısır'a, Şam'a¹⁴ ve en son olarak Beytul-Makdis'e geçmiştir. Bu sırada Hz. İbrahim neslinin devam etmesi için çocuk sahibi olmayı arzulamıştır. Ne var ki eşi Sara, çocuk doğurma kabiliyeti olmayan kısır bir hanımefendidir. Bu duruma üzülen Sara, dönemin şartları ve gelenekleri doğrultusunda Hz. İbrahim'e hizmetçisi Hacer'le evlilik yapması yolunda teklifte bulunmuştur. Hz. İbrahim, teklife sıcak bakmış ve Hacer'le evlenmiştir.¹⁵ Bu evlilikten Hz. İsmail dünyaya gelmiştir. Sara, çok geçmeden kıskançlık krizine

Muhammed Şâkir ve Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 372; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/141.

10 Cevherî, "h-c-c", 1/303; İbn Manzûr, "h-c-c", 2/778.

11 Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/382.

12 Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdillâh eş-Şâfi'î İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibuddîn Ebû Sa'îd vd. (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1995), 6/182-184; İbn Kesîr 'İmâduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmâ'il b. 'Umar, *el-Bidâyetu ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî (Cize: Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1997), 1/337-339.

13 Ebu'l-Fidâ' 'İmâduddîn İsmâ'il, *el-Muhtaşar fî târîhi'l-beşer*, thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed 'Azeb (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 1/27.

14 'İmâduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmâ'il İbn Kesîr, *Kıssaşu'l-enbiyâ'*, thk. Abdulhayy el-Feremâvî (Kahire: Dâru't-Tibâ'âti ve'n-Neşr, 1997), 188; Ebu'l-Fidâ' 'İmâduddîn İsmâ'il, *el-Muhtaşar fî târîhi'l-beşer*, 1/27.

15 İbn Kesîr, *el-Bidâyetu ve'n-nihâye*, 1/354; Muhammed Ahmed Câdulmevlâ vd., *Kıssaşu'l-Kur'ân*, (Kahire: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1969), 56.

girmiş¹⁶ ve Hz. İbrahim'den Hacer'i ve oğlu İsmail'i bulunduğu bölgeden uzaklaştırarak başka diyarlara götürmesini istemiştir. Hz. İbrahim, vahyin yönlendirmesiyle oğlu İsmail'i ve eşi Hacer'i yanına alarak Mekke'ye gitmiştir. Ardından eşini ve çocuğunu Mekke'de bırakmış ve Filistin'e geri dönmüştür.¹⁷ O sıralar ıssız bir yer olan Mekke, “selem/şemsiye diken” ve “semur/Afrika akasyası” adıyla bilinen tür dışında bitki yetişmesine elverişli olmayan kurak bir bölgedir.¹⁸ Çok geçmeden Hacer'in yanında bulunan yiyecek ve içecek bitmiştir. Hacer, küçük İsmail'in açlıktan ve susuzluktan ölmek üzere olduğu sırada civar bölgelerden geçmesi muhtemel kervanlardan birilerine rastlamak ve yardım istemek amacıyla çaresizce sağa sola koşuştururken oğlunun ayağının dokunduğu toprak zeminden zemmeh suyu çıktığını fark etmiştir.¹⁹ Zamanla oradan geçen Curhum kabilesine mensup bir kabile Hacer'den izin almış ve Mekke'ye yerleşmiştir. Yıllar sonra İsmail, Mekke'ye yerleşen Curhumlu bir hanımefendi ile evlenmiştir. Bu sırada annesi Hacer vefat etmiştir. Öte yandan Hz. İbrahim'e Kâbe'yi inşa etmesi yolunda vahiy gelmiştir. Hz. İbrahim, hemen Mekke'ye dönmüş ve oğlu İsmail'den yardım alarak birlikte Kâbe'yi inşa etmişlerdir.²⁰ Kâbe'nin inşası tamamlandıktan sonra Yüce Allah, Hz. İbrahim'e Kâbe'yi ziyaret etmeleri ve hac yapmaları için insanlara çağrıda bulunmasını emretmiştir. Çağrıya uyan inananlar Kâbe'yi ziyaret etmeye koyulmuşlardır.²¹ Böylece Mekke şehrinin gelişmesi ivme kazanmıştır.²² Hz. İbrahim, Cebrail'in (a.s.) yönlendirmesiyle Mina'da öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazlarını kılmış daha sonra Arafat dağına çıkmıştır. Arafat dağında iki rekât namaz kılmış ve gün batımına kadar vakfe yapmıştır. Ardından Müzdelife'ye geçmiş, Müzdelife'de sabahlamış ve sabah namazını kıldıktan sonra Mina'ya intikal etmiştir. Mina'da bulunduğu sırada şeytan kendisine üç defa musallat olmuş

16 Câdulmevlâ, *Kıssaşu'l-Kur'an*, 50.

17 İbn Kesîr, *el-Bidâyetü ve'n-nihâye*, 1/356.

18 Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke ve mâ cæe fihâ mine'l-âğâr*, thk. Abdulmelik b. Abdillâh b. Duheyş (Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 2003), 98.

19 Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 100.

20 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1967), 1/251; Ebu'l-Fidâ', *el-Muhtaşar fi târîhi'l-beşer*, 1/30.

21 Esas itibarıyla Kâbe, Nuh tufanından önce birçok defa inşa edilmiş ve Melekler tarafından ibadetgah olarak kullanılmıştır. Ancak Nuh tufanı sırasında yeri değişmiş ve izi tamamen silinmiştir. Bkz. Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 94.

22 Ahmed İbrâhîm eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-cähiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasûl* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1965), 183.

ve her seferinde yedi taşla şeytani kovalayarak oradan uzaklaştırmıştır. Daha sonra kurban kesmiş ve saçını tıraş etmiştir.²³

Zaman içerisinde Hz. İbrahim'in hac ibadetini uygulama biçiminden sapmalar baş göstermiştir. Başlangıçta Mekke'ye gelen hacılar, Kâbe'ye olan özlemlerini gidermek amacıyla Kâbe'nin hareminden topladıkları taşları dönüş yolculuğunda beraberlerinde götürmeye ve gittikleri yerlerde taşların etrafını tavaf etmeye koyulmuşlardır. Dahası Mekke'nin ileri gelenlerinden 'Amr b. Luhay (öl. ??) adındaki bir şahıs, Arap yarımadasından getirdiği Hübel adındaki putu Kâbe'nin içine yerleştirmiştir.²⁴ Böylece Araplar putlara tapmaya ve Allah'a şirk koşmaya yönelmişlerdir. Esas itibarıyla Araplar, hac ibadetinin Allah için yapıldığına inanmışlardır. Ne var ki putları onurlandırmak istemişler ve elleriyle yaptıkları çok sayıda putu Kâbe'nin içine ve etrafına yerleştirmişlerdir.²⁵ Putların heybetli bir görüntüye sahip olmasını ve göze hitap etmesini sağlamak amacıyla özel cilalarla parlatıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Câhiliye şairi 'Adiy b. Zeyd el-'İbâdî (öl. 587) cibinlik içerisindeki alımlı dilberin güzelliğini ışık gibi parlayan puta benzetmekte ve şöyle demektedir:²⁶

بَعْدَ الْهُدُوءِ تُضِيءُ كَالضَّنَمِّ

وَقَدْ دَخَلْتُ عَلَى الْحُسْنَاءِ كَلَّتْهَا

(Ortalık) sakinleştikten sonra put gibi parlayan güzel dilberin yanına girdim cibinliğinde.

3. Câhiliye Devrinde Hac İbadeti

Câhiliye devrinde hac ibadeti haram aylar adını verdikleri Recep, Zilkade, Zilhicce ve Muharrem veya Şevval ayları içerisinde yapılmıştır.²⁷ Ne var ki Hums adıyla bilinen Kureys, Huzâ'a, Kinâne ve 'Âmir kabileleri, hasım kabilelere diledikleri vakitte saldırı düzenleme fırsatı yakalamak amacıyla bazı zamanlar haram

23 İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimâşk*, 6/206-208.

24 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 193.

25 Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed İbnu'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Aşnâm*, thk. Ahmed Zekî Bâşâ (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1913), 6; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 185, 186; Muhammed Beyyûmî Mehrân, *Dirâsâtu'n târîhiyyetun mine'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabî, 1988), 197; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasûl*, 196.

26 'Adiy b. Zeyd el-'İbâdî, *Dīvānu 'Adiy b. Zeyd el-'İbâdî*, thk. Muhammed Cebbâr el-Muaybid (Bağdat: Şeriketu Dâri'l-Cumhûriyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1965), 170.

27 Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *Sîretu'n-Nebi*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1995, 1/83; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasûl*, 194.

aylarda değişikliğe gitmişlerdir.²⁸ Böylece hac ibadeti gerektiğinde yılın hemen her ayında yapılmıştır.²⁹ Hac ibadetinin saygınlığına ve kutsiyetine olan inanç sebebiyle kabileler arasında meydana gelen ihtilafların giderilmesi veya barış anlaşmalarının yapılması gibi hayati önem arz eden hususlar özellikle hac mevsiminde karara bağlanmıştır. Örnek vermek gerekirse Bekr ve Tağlib kabileleri arasında bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Anlaşmazlığın giderilmesi ve aralarında barışın tesis edilmesi amacıyla Hîre Kralı el-Munzir b. Mîssemâ'nın (öl. 554) huzuruna çıkmışlardır. Kral, her iki kabilenin ileri gelenlerinden seçtiği bir heyeti Mekke'ye göndermiş ve birbirlerine karşı artık kin ve düşmanlık beslemeyeceklerine dair Hac mevsiminde Mekke'de anlaşma imzalamalarını istemiştir.³⁰ Şair el-Hâris b. Hillize (öl. 570) 'Amr b. el-Hâris adındaki bir şahsa hitaben söylediği beyitlerde söz konusu anlaşmaya işaret etmekte ve şöyle demektedir:³¹

وَذَاكَ الْعُقُوفُ مِنَ الْمَأْتِمِ	دَعَوْتُ أَبَاكَ إِلَى عَثِيرِهِ
إِلَى مُنْفَى الْحُجِّ بِالْوَتِيمِ	كَفَى شَاهِدًا بِبَاحِ السُّفَا

Babanı (yapılan anlaşmanın dışında) başka bir davranışa çağırıdın. Bu davranış günahlardan olup (babana) itaatsizliktir.

(Hac) mevsiminde hacıların buluşma alanına doğru Safa'da yapılan ilan (bu anlaşmaya) tanık olarak yeter.

Beyitlerden söz konusu anlaşmanın Safa'da hacıların bir arada bulunduğu sırada yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bazı zamanlar hac ibadetinin saygınlığına riayet edilmediği ve kan dökülmesi yasak olmasına rağmen hac mevsiminde öldürme olaylarının yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Câhiliye şairi Şenfera (öl. 550), babasının katiliyle Mina'da karşılaşmış ve şeytan taşıyan hacıların gözleri önünde hasmını öldürmüştür. Şenfera, beyitlerde bu durumu şu ifadelerle dile getirmektedir:³²

28 Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Muessesetu'l-Târîhi'l-'Arabî, 2002), 1/448.

29 Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 185.

30 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbu'l-ağânî*, thk. İhsân 'Abbâs vd. (Beyrut: Dâru Sâdır, ٢٠١١), (٢٠٠٨).

31 el-Hâris b. Hillize el-Yeşkurî, *Dîvânü el-Hâris b. Hillize el-Yeşkurî*, thk. Mervân el-'Atıyye (Dimişk: Dâru'l-İmâm en-Nevevî, 1994), 133.

32 el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ b. 'Âmir b. Sâlim ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1942), 111.

İhramlı olduğu halde öldürülmüş kimsenin (kanına) karşılık ihramlı bir katili öldürdük. Mina'daki şeytan taşlama noktasında (yüksek) sesle (dua okuyan) hacıların ortasında.

Beyitlerden de anlaşılacağı üzere Şenfera'nın babası geçmişte hac ibadeti sırasında ihramlı iken öldürülmüştür. Kan davalısıyla Mina'da karşı karşıya gelen şair, kendisine hâkim olamamış ve hacıların gözleri önünde hasmını öldürerek intikamını almıştır.

3.1. Hac Yolculuğu ve Ukâz Panayırı³³

Hac için gerekli hazırlıklara Ukâz panayırı zamanında başlanmıştır.³⁴ Zira Ukâz, Mina, Arafat, Mecenne³⁵ ve Zu'l-mecâz,³⁶ hac ibadetinin ziyaretgâhları olarak belirlenmiş yerler arasındadır.³⁷ Hac yapmak amacıyla yola koyulan kimseler herhangi bir saldırıya maruz kalmamaları için akasya ağacı kabuğundan yaptıkları gerdanlık türünden sembolleri boyunlarına ve binek hayvanlarına takmayı adet edinmişlerdi.³⁸ Hac yapmaya niyet edenler Ukâz, Mecenne ve Zu'l-mecâz'da dikişsiz ihram kıyafeti giyerek ihrama girmişlerdir.³⁹ Hums statüsündeki hacılar ihram elbisesi giydikten sonra gölgelik yerlerden uzak durmuşlar ve evlere kapılardan girmemişlerdir. Evlere girmeleri gerektiğinde duvarlarda oluşturdukları delikleri kullanmışlardır. Süzme peynir yapmamış, tereyağı yememiş, deve kılından dikilmiş kıyafet giymemiş, deve kılıyla örülmüş gölgelikte durmamış ve Kâbe etrafında yetişen bitkileri yiyecek olarak kullanmamışlardır. Kadınlar da dokuma işiyle meşgul olmamış, dikiş dikmemiş ve tereyağı üretmemişlerdir.⁴⁰

Ukâz panayırı Zilkade hilalinin görülmesini müteakip kurulmuş ve her yıl yirmi gün sürmüştür.⁴¹ Her grup kendilerine ait bayraklar altında belirli yerlerde

33 Ukâz panayırı Taif'e bir, Mekke'ye ise üç gece yolculuğu yürüme mesafesinde bir yerdedir. Bkz. Şihâbud-dîn, Ebû Abdillâh, Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977), 4/142.

34 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kıble'l-İslâm* (Bağdat: Câmi'atu Bağdâd, 1993), 6/353.

35 Mecenne, Mekke şehrinin alt bölgesinde kalan el-Asfar adındaki dağa yakın bir bölge ismidir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 5/55.

36 Zu'l-mecâz, 'Arafat'ta kurulan bir pazar yerinin adıdır. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 5/58.

37 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 189.

38 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kıble'l-İslâm*, 6/390.

39 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 192; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasûl*, 196.

40 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 180, 181.

41 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 187, 188.

toplanmış ve alışveriş yapmışlardır. Aynı zamanda şiir etkinlikleri düzenlenmiş ve hatipler konuşmalar yapmışlardır.⁴² Ukâz panayırı sona erdiğinde hac yapmak isteyenler Mecenne'ye yönelmiş ve Zilhicce hilali görülünceye kadar Mecenne'de konaklamışlardır. Daha sonra Zu'l-mecâz'a oradan da Arafat'a hareket etmişlerdir. Ticaret amacıyla taşradan gelen satıcılar Terviye günü gerekli su ihtiyaçlarını temin ettikten sonra Arafat'a çıkmışlardır. Zira herhangi bir gerekçe ile taşradan Mekke'ye gelen kimselerin hac yapmakla yükümlü olduklarına inanmışlardır.⁴³ Mekke dışından gelen ve ticaret yapma amacı taşımayan hacılar hac ibadetini diledikleri vakitte yerine getirmişler ve Arafat'a çıkmışlardır. Bu statüde yer alan hacılara Hulle adı verilmiştir. Mekkeliler ise Harem-i Şerîf'in sınırları dışına çıkmalarının caiz olmadığına inandıklarından Nemire denilen bölgede vakfe yapmışlardır. Hulle ve Hums statüsündeki hacılar Müzdelife'de buluşmuşlar, Harem-i Şerîf'e birlikte inmişler ve ifâda tavafını yerine getirmişlerdir.⁴⁴

3.2. Telbiye Duası

Câhiliye devrinde hac ibadetinin ilk ritüeli Zilhicce hilalinin görülmesini müteakip telbiye duası okumakla başlamıştır. Her kabile kendine ait putun huzurunda farklı telbiye duaları okumuştur.⁴⁵ Söz gelimi Nizâr kabilesi telbiye duasında şu ifadeleri kullanmışlardır:⁴⁶

لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ! لَبَّيْكَ! لَبَّيْكَ! لَا شَرِيكَ لَكَ! إِلَّا شَرِيكَ هُوَ لَكَ! تَمْلِكُهُ وَمَا مَلَكَ!

(Çağrına uydum ve hac yapmak üzere geldim.) Buyur Allah'ım! Buyur! Buyur! Sana ait olan (puttan) başka senin ortağın yoktur! Sen (sana ait) olan (putun) ve onun sahip olduklarının sahibisin.

'Akk ve Eş'arî kabileleri ise telbiye duasında şu ifadeleri kullanmışlardır:⁴⁷

نَعْبُدُ لِلرَّحْمَنِ بَيْتًا عَجَبًا مُسْتَبْرَأً مُصْنَبًا مُحَجَّبًا

42 el-İsfahânî, *Kitābu'l-Ağānī*, 11/6; Abdulvehhâb Azzâm, *Mevkî'u 'Ukâz* (el-Memleketu'l-Muttahide: Muessesetu Hindâvî, 2017), 10.

43 Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasûl*, 195.

44 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 180, 181; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kabile'l-İslâm*, 6/353.

45 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kabile'l-İslâm*, 6/354; Câhiliye devri Arap kabilelerine ait muhtelif telbiye duaları ve taptıkları putlar hakkında geniş bilgi için bk. İbn Habîb Muhammed b. Umeyye b. 'Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî, *Kitābu'l-muhabbar* (Haydarabad: Matba'atu Cem'iyyeti Dâirati'l-Ma'ârifî'l-'Usmâniyye, 1942), 311-315.

46 İbnu'l-Kelbî, *Kitābu'l-Aşnâm*, 7.

47 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kabile'l-İslâm*, 6/377.

Rahmân olan (Allah'ın) perde çekilmiş, kilitlenmiş ve kapatılmış ilginç evini ziyaret ederiz.

3.3. Kâbe ve Putlar Etrafında Tavaf

Putların huzurunda telbiye duaları okuyan hacılar daha sonra Mekke'ye geçmişler ve ilk iş olarak Kâbe'yi yedi defa tavaf etmişlerdir.⁴⁸ Tavaf sırasında şu ifadeleri kullanmışlardır:⁴⁹

وَاللَّاتِ وَالْعُزَّىٰ وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ وَأَنْ شَفَاعَتُهُمْ لِكُرْبَىٰ

Lât'a ve Uzzâ'ya diğer üçüncüsü Menât'a and olsun. Elbet onların şefaati umulur.

Kâbe'ye olan saygıları sebebiyle hacılar tavaf sırasında ayaklarının çıplak olmasına dikkat etmişlerdir. Ne var ki Kâbe'nin iç bölümüne ayakkabılarla girmekte beis görmemişlerdir. Bazı kimseler Kâbe'yi tavaf ederken adak adadıklarından veya kalabalıkta kaybolma riski taşıdıklarından tedbir amaçlı beraberlerindeki hacıların ellerini ip veya mendil gibi eşyalarla kendi ellerine bağlamışlardır. Tavaf sırasında alkış tutmuşlar ve ıslık çalmışlardır.⁵⁰ Hulle statüsündeki bazı hacılar geçmişte işledikleri günahları üzerlerindeki kıyafetlerle yaptıklarını düşündüklerinden Kâbe'yi ilk ziyaretlerinde kadınlı erkekli çıplak olarak tavaf etmişler ve bir daha giymemek üzere çıkardıkları kıyafetleri yerlerde çürümeye terk etmişlerdir.⁵¹ Kadın hacı bir eliyle önden diğeriyle de arkadan avret mahallini gizlemeye çalışmıştır. Bazı kabileler bu durumdan rahatsız olmuşlar ve pratik çözüm üretme cihetine gitmişlerdir. Nitekim 'Âmiroğulları gibi bazı kabilelere mensup çıplak erkekler Kâbe'yi gündüz vakti, çıplak kadınlar ise gece karanlığında tavaf yapmışlardır.⁵² Hums statüsündeki hacılar ise üzerlerindeki kıyafetlerle tavaf yapma hakkına sahip olmuşlardır. Hulle statüsüne mensup hacılar da Mekke halkından tanıdıkları kimseler var ise onlardan kıyafet kiralama ve bu kıyafetlerle Kâbe'yi tavaf etme hakkına sahip olmuşlardır.⁵³

48 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 6/354; Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasûl*, 196.

49 İbnul-Kelbî, *Kitābu'l-Aşnām*, 19.

50 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 6/359.

51 Ezrakî, *Ahbāru Mekke*, 181; Ahmed Muhammed Mustafâ, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm* (Amman: Dâru'l-İ'sâr el-İlmî, 2014), 2/40, 41.

52 Ezrakî, *Ahbāru Mekke*, 182.

53 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 6/359.

Câhiliye devrinde Araplar Kâbe'nin tavaf edilmesini örnek almışlar ve Yesrib halkının Menât adını verdikleri putun etrafında yaptıkları gibi putları ve putların konuşlandırıldığı türbeleri de tavaf etmişlerdir. Dahası racme adını verdikleri ve taşlardan oluşturdukları tepecikleri, putlara adadıkları kurbanları, eşraftan ölenlerin kabirlerini ve duvvâr⁵⁴ adındaki anıt mezarları da tavaf etmişlerdir. Duvvâr'ın etrafında düzenledikleri tavaf ritüeli bazı zamanlar haftalarca sürmüştür. Tavaf yapacakları ve kutsayacakları taşın bulunmaması durumunda topraktan tepecikler oluşturmuşlar, üzerlerine deve sütü dökmüşler ve etrafını tavaf etmişlerdir. Tavaf, namaz gibi yapılması zorunlu dinî bir ibadet kabul edildiğinden belirli vakitle ve mabetle sınırlandırılmamıştır. Aksine kutsallığına inandıkları ve içerisine put yerleştirdikleri her türden mabet, türbe ve Kâbe benzeri mekânlara girerken etrafını yedi defa tavaf etmeyi dinî görev addetmişlerdir. Benzer biçimde ilahlara kurban etmek amacıyla kestikleri hayvanların ve üzerinde kurban kesilen taşların etrafını da tavaf etmişlerdir.⁵⁵

3.4. Safa ile Merve Arasında Tavaf

Câhiliye devrinde Safa ile Merve arasında tavaf yapmak hac ibadetinin rükünleri arasında yer almıştır. Esas itibarıyla söz konusu tavaf, Hz. Hacer'in yiyecek ve içecek bulmak amacıyla sağa sola koşuşturmasını temsil etmektedir. Ne var ki zaman içerisinde Safa ile Merve tepelerine putperestler tarafından putlar konuşlandırılmış ve putların etrafında kurbanlar kesilmiştir. Mekke halkı Safa ile Merve arasında yapılan tavafın haccın rükünleri arasında yer aldığına inanmışlardır. Bu sebeple söz konusu tavafı Kâbe'yi tavaf etmekle eşit tutmuşlardır. Mekke halkı tavafa başlamadan önce Haceru'l-esved'e el sürmüşler, ardından Safa tepesine geçmişler, burada konuşlandırılan İsâf adındaki puta dokunmuşlar ve son olarak tavaf yapmaya koyulmuşlardır. Yedi defa tekrarladıkları tavaf sırasında Telbiye duası okumuşlar ve Merve tepesindeki Nâile adını verdikleri⁵⁶ puta da dokunarak tavaflarını sonlandırmışlardır. Mekkelilerin aksine Tihâme halkı gibi dışarıdan gelen

54 Duvvâr lafzı devâr şeklinde de rivayet edilmektedir. Bk. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ali et-Tebrîzî, *Şerhu'l-kaşâidi'l-'aşr*; thk. Abdusselâm el-Hüfî (Mekke: Dâru'l-Bâz Li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1985), 61.

55 Muhammed Murtaâ el-Huseynî ez-Zebidî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf ve'l-Enbâ', 1965), "d-v-r", 11/333; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 6/354, 355.

56 Efsaneye göre İsâf, Nâile adındaki genç kıza âşık olmuş bir delikanlıdır. İki sevgili Kâbe'de zina ettiklerinden Yüce Allah tarafından puta dönüştürülmüşlerdir. Bk. Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 6/380; Ebû Tâlib b. Abdilmuttalib b. Hâşim, *Divânü Ebî Tâlib 'ammu'n-Nebî şallalâhu 'aleyhi ve sellem*, thk. Muhammed Altuncî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1994), 64.

bazı hacılara göre Safa ile Merve arasında tavaf yapmak haccın rükünleri arasında yer almamıştır. Medine halkı da kendi putları Menât'a olan saygıları sebebiyle Safa ile Merve arasında tavaf yapmamışlardır. İslâm dini, söz konusu tavafı yasaklamış yerine Safa ile Merve arasında sa'y yapmayı meşrulaştırmıştır.⁵⁷

3.5. Arafat'ta Vakfe Yapma

Câhiliye devrinde hac ibadetinin bir başka ritüeli Arafat'ta vakfe yapmak olmuştur. Arafat'ta ve Müzdelife'de su bulunmadığından Yevmu't-terviye adını verdikleri Zilhiccenin sekizinci günü Zu'l-mecâz'da gerekli su ihtiyaçlarını giderdikten sonra dokuzuncu günü Arafat'a hareket etmişler ve öğle vaktinden gün batımı yaklaşıncaya kadar Arafat'ta vakfe yapmışlardır.⁵⁸ Toplumda hatırı sayılır kimseler kalabalığı fırsat bilmişler ve önemli gördükleri hususlar hakkında hacıları bilgilendirmişlerdir.⁵⁹ Arafat'ta düzeni sağlayacak bir reis bulunmuştur. Reislik görevi Mudar kabilesine mensup Âli Sûfe adıyla meşhur dindar bir ailenin uhdesinde olup babadan oğula geçmiştir. Reis, gün batımını müteakip hacılara Arafat'tan ayrılma vakti geldiğini duyurmuş ve yola çıkmalarına izin vermiştir. Böylece hacılar Cem' adıyla da bilinen Müzdelife'ye akın etmişlerdir.⁶⁰ Fecir vaktine kadar Müzdelife'de konaklamışlar ardından yine reisin izin vermesiyle Mina'ya geçmişlerdir. Mina'da Cemerât adıyla bilinen şeytan taşlama noktalarına konuşlandırılmış putları ziyaret etmişler, etrafında tavaf yapmışlar ve şeytan taşlamışlardır.⁶¹

3.6. Kurban Kesme

Câhiliye devrinde hac ibadetinin ritüelleri arasında kurban kesme de yer almıştır. Kurban kesme ritüelinin Yüce Allah tarafından sınanmak amacıyla Hz. İbrahim'e oğlu İsmail'i kurban etmesi yolunda inen vahye dayandığına inanmışlardır.⁶² Hacılar Mina'da putları ziyaret ettikten, etrafında tavaf yaptıktan ve şeytan taşladıktan sonra putlara yakın olacak biçimde dikili taşlar üzerinde veya Kâbe etrafında kurban kesmişlerdir. Kurban keserken yakında bulunan putun adını zikretmişlerdir. Kurbanlık hayvanların ayırt edilebilmesi amacıyla boyunlarına ip ve

57 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kıble'l-İslâm*, 6/380, 381.

58 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kıble'l-İslâm*, 6/383.

59 Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasül*, 199.

60 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kıble'l-İslâm*, 6/386, 387.

61 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kıble'l-İslâm*, 6/384.

62 Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasül*, 202.

deri gibi nesnelere geçirmişlerdir. Kurbanlık develerin ise hörgücüne kan çıkacak kadar çizik atmışlardır. Kurbanlık hayvanların Allah'a ait olduğuna inandıklarından etrafta serbestçe dolaşmalarına izin vermişler ve onlara zarar verecek davranışlardan kaçınmışlardır. Kesilen kurbanların etinden yemişler ve etrafta bulunan kimselere ikramda bulunmuşlardır. Aynı zamanda yırtıcı hayvanlara ve kuşlara da pay ayırmışlardır.⁶³ Daha sonra kendilerine ait putların yanında saçlarını tamamen kazımışlar veya bir miktar kısaltmışlardır.⁶⁴ Hac ibadetinin önceki evrelerinde saçları kazımanın veya kısaltmanın haccı ifsat ettiğine inanmışlardır. Kurbanlar kesildikten ve saçlar kısaltıldıktan sonra hac ibadetinin temel ritüelleri tamamlanmıştır. Böylece Kurban Bayramı münasebetiyle bayramlaşma faslına geçilmiştir. Hac ibadeti tamamlandıktan sonra Mina'da şiir etkinlikleri düzenlenmiş ve hem kabileyle hem de atalarla övündükleri meclisler kurulmuştur.⁶⁵

4. Hac İbadetinin Câhiliye Devri Arap Şiirine Yansımaları

Hz. İsmail'in soyundan gelen 'Adnânoğulları'nın yerel dili hac tarihiyle yakın ilintilidir. Nitekim Zemzem suyunun gün yüzüne çıkması, Hz. Hacer ile oğlu İsmail'in ve Curhum kabilesine mensup kafilenin Mekke'ye yerleşmesi sonrasında Mekke şehri yerleşim birimi olmaya başlamıştır. Zaman içerisinde 'Adnânoğulları tarafından kullanılan yerel dil Kureyş lehçesine evrilmiştir. Aynı zamanda Mekke şehri, hac ibadeti sayesinde din, ticaret, kültür ve edebiyat merkezi haline gelmiştir. Hac güzergâhları üzerinde kurulan Ukâz, Mecenne ve Zu'l-mecâz gibi panayirlarda düzenlenen şiir ve kültürel etkinliklerde Kureyş lehçesi diğer yerel dillerin önüne geçerek seçkin dil konumuna yükselmiştir. Zira söz konusu etkinliklerde söylenen şiirlerin herkes tarafından anlaşılmasını sağlamak amacıyla ortak dil haline gelen Kureyş lehçesi tercih edilmiştir. Böylece Kureyş lehçesi Arap topluluklarının yakınlaşmasına, aralarındaki bağların güçlenmesine ve kültür alışverişlerine kapı aralamıştır. Özellikle Ukâz panayırında düzenlenen şiir etkinliklerinde hakemler, şairler tarafından söylenen şiirleri eleştirel bakış açılarıyla değerlendirmişler ve derecelendirmişlerdir. Söz gelimi şairler, Ukâz panayırında şair en-Nâbîga ez-Zubyânî (öl. 604) için kurulan deriden kubbede şiirlerini Nâbîga'nın beğenisine

63 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kabale'l-İslâm*, 6/388, 389; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fî'l-câhiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasûl*, 201, 202.

64 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kabale'l-İslâm*, 6/389.

65 Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kabale'l-İslâm*, 6/390; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fî'l-câhiliyyeti ve 'ahdi'r-Rasûl*, 200.

sunmuşlardır. Örnek vermek gerekirse Hassân b. Sâbit, (öl. 60/680) Nâbiğa'nın huzurunda aralarında şu iki beytin de bulunduğu bazı beyitler okumuştur:⁶⁶

لَنَا الْجَفَانُكَ الْمُرُّ يَلْمَعُنُ فِي الصَّحَى
وَأَسْبَابُنَا يَطْفُرُونَ مِنْ لَهْدَةٍ مَمَّا
وَلَدْنَا بَنِي الْعُقَاءِ وَالْبَنِي مُحَرَّقِ
فَأَحْرِمُ بِنَا خَالًا وَأَحْرِمُ بِنَا ابْنَمَا

Bizim beyaz kaplarımız vardır. Kuşluk vakti parıldamakta olan. İmdada (koşuyor olmamız sebebiyle) kan damlayan kılıçlarımız da.

‘Ankâoğullarını doğurduk. Muharrık ’ın iki oğlunu da.⁶⁷ Biz dayı tarafından ne asil bir soyuz! Evlat tarafından da ne asil bir soyuz!

Nâbiğa, Hassân b. Sâbit’in ortak dili kullanmadaki hatalarına dikkat çekerek beyitleri eleştirmiş ve şöyle demiştir: “Sen şairsin. Ne var ki kaplarının ve kılıçlarının sayısını azalttın. Seni doğuranla değil kendi doğurduğunla övündün.” Hassân b. Sâbit, beyitlerde çok sayıda kılıç anlamına gelen سيفوف lafzı yerine azlık ifade eden أسيايف lafzını kullanmıştır. Benzer biçimde çok sayıda kap anlamına gelen جفان lafzı yerine azlık ifade eden جفان lafzını tercih etmiştir. Atalarıyla övünmek yerine eşlerinin doğurduğu kendi çocuklarıyla övünmüştür.⁶⁸ Görüleceği üzere Nâbiğa, eleştirilerinde şairin ortak dili kullanırken lafız seçimindeki hatalarına dikkat çekmiştir. Hal böyle olunca Arap kabileler, ortak dilde söyledikleri beyitleri Kureyşli eleştirmenlere arz etmek durumunda kalmışlardır. Eleştirmenlerin beğenisini kazanan beyitler kabul görürken kazanamayanlar ise ihmal edilmiştir. Söz gelimi Temîm kabilesinin şairi ‘Alkame b. ‘Abede (öl. 3/625) şu beyitle başlayan şiirini Kureyşli eleştirmenlerin beğenisine arz etmiştir:⁶⁹

هَلْ مَا عَلِمْتَ وَمَا اسْتَوْدَعْتَ مَكْتُومِ
أَمْ حَبْلُهَا أَنْ تَأْتِكَ الْيَوْمَ مَضْرُومِ

Bildiğin ve (gönlüne tahtı) kurulan (aşk aranızda hala) sır mı? Yoksa bugün senden uzaklaştı diye bağı koparılmış mı?

Eleştirmenler ‘Alkame’nin söz konusu şiirini “Gelmiş geçmiş en güzel gerdanlık ipi” şeklinde niteleyerek memnuniyetlerini izhar etmişlerdir. Bu tutumdan cesaret

66 Abdulkâdir b. ‘Umar el-Bagdâdî, *Hızānetu ’l-edeb ve lubbu lubābi lisāni ’l-‘Arab*, thk. Abdusselām Muhammed Hârūn (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1986), 8/100, 111.

67 Beyitte yer alan ‘Ankâ ile S’alebe b. ‘Amr Muzeykiyâ’ kastedilmektedir. Adı geçen şahıs boynunun uzun olması sebebiyle el-‘Ankâ lakabıyla şöret bulmuştur. Muharrık ile de el-Hâris b. ‘Amr Muzeykiyâ’ kastedilmektedir. Ateşte insanları yakan ilk hanedan olması sebebiyle Muharrık lakabıyla şöret bulmuştur. Bk. Ahmed b. Muhammed İbn ‘Abdi Rabbih, *el-‘İkdu ’l-Ferîd*, thk. Abdulmecid et-Terhîni (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1987), 1/98.

68 Bağdâdî, *Hızānetu ’l-edeb ve lubbu lubābi lisāni ’l-‘Arab*, 8/111.

69 Asfahânî, *Kitābu ’l-ağānî*, 21/144.

alan şair ertesi yıl tekrar Mekke'ye gelmiş ve şu beyitle başlayan ikinci bir şiiri de yine eleştirilenlerin beğenisine arz etmiştir.⁷⁰

بُعَيْدَةَ السَّبَابِ عَصْرَ حَانَ مَسِيْبٌ

طَعَا بِكَ قَلْبٌ فِي الْحَسَانِ طَرُوبٌ

(Elbet) güzel dilberlere olan aşkla coşan bir kalpte sana da yer açıldı. Saçlara ak düşme vaktinin gelip çattığı gençlik çağının hemen akabinde.

Kureyşli eleştirilenler bu sefer “Bu iki (şiir) gelmiş geçmiş en güzel gerdanlık ipi” diyerek her iki şiir karşısında duydukları memnuniyeti izhar etmişlerdir. Kesin olmamakla birlikte şairler tarafından söylenen ve eleştirilenlerin beğenisini kazanan kaliteli şiirler hac ibadetinin özünü teşkil eden Kâbe'nin duvarlarına asılmıştır.⁷¹ Bu sebeple özellikle Curhum ve Kureyşli şairler tarafından söylenen beyitlere Kâbe'nin saygınlığı, Kâbe'yi himaye etme ve civar bölgelerdeki mukaddes kabul edilen yerler Mekke halkı için övünç kaynağı olacak biçimde yansıtılmıştır. Söz gelimi Kureyşlilerden önce Kâbe'yi himaye etme görevini uhdelerinde bulunduran Curhum kabilesine mensup şair ‘Amr b. el-Hâris (öl. ?/?) geçmişte sahip oldukları saygınlığa vurgu yapmış ve üzüntüsünü dile getirerek beyitlerde şöyle demiştir:⁷²

وَلَمْ يَسْمُرْ بِحَكَّةَ سَابِرٌ

كَأَنَّ لَمْ يَكُنْ بَيْنَ الْحُجُورِ إِلَى الصَّفَا

صُرُوفُ اللَّيَالِي وَالْجُدُودُ

بَلَى ، نَحْنُ كُنَّا أَهْلَهَا فَأَبَادَنَا

Safa'ya kadar el-Hacûn⁷³ arası sanki (hiç) olmadı. Mekke'de gece muhabbet de etmedi sohbet sahibi.

Elbet (bütün bunlar oldu. Zira) biz oranın sakinleriydik. (Ne var ki) gece (ve gündüzlerin getirdiği) afetler ve aksilikler yok etti bizi.

Görüleceği üzere ortak dil olan Kureyş lehçesi Mekke ve hac ile ilgili döneme ait bilgi kırıntılarını ve yer isimlerini günümüze kadar ulaştırmıştır.

Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki hac mevsiminin diğer Araplarda olduğu gibi Câhiliye devri Arap şairleri nazarında da önemli konuma haiz olması sebebiyle yaş ve tarih düşme gibi önem arz eden hususlar hac mevsimine kıyaslanarak hesaplanmıştır. Söz gelimi el-Hırnık bnt. Bedr, (öl. 574) anne tarafından

70 Asfahânî, *Kitâbu 'l-ağânî*, 21/144.

71 Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nuzhetu 'l-elibbâ' fi Tabakâti 'l-udebâ'*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1998), 41.

72 Ebû Zeyd Muhammed b. el-Hattâb el-Kuraşî, *Cemheretu eş'âri 'l-'Arab fi 'l-Câhiliyyeti ve 'l-İslâm*, thk. Muhammed Ali el-Hâşimî (Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1981), 1/177.

73 el-Hacûn, Mekke şehrinin yükseklerinde bir mevki ismidir. Bk. İbn Hişâm, *Sîretu 'n-Nebi*, 1/160.

kardeşi olan meşhur şair Tarafe b. el-'Abd'in (öl. 569) henüz yirmi beş yaşında iken Hîre kralı tarafından öldürülmesi üzerine okuduğu mersiyede şairin yaşını hac mevsimi üzerinden hesaplamakta ve şöyle demektedir:⁷⁴

عَدَدَنَا لَهُ خَمْسًا وَعِشْرِينَ حِجَّةً
قَلَّمَا تَوَقَّاهَا اسْتَوَى سَيِّدًا ضَخْمًا
فُجِعْنَا بِهِ لَمَّا انْظَرْنَا إِيَّاهُ
عَلَى خَيْرِ خَالٍ لَا وَليِدًا وَلَا قَهْمًا

Ona, yirmi beş hac (yılı)⁷⁵ saydık. Ne var ki eceli geldiğinde yetişkin kocaman bir efendi olmuştu.

Ne yeni doğmuş ne de yaşlı olarak değil; en iyi halde dönmesini beklerken (öldürülmesiyle) yıkıldık.

Benzer biçimde şair el-Murakkış el-Asğar (öl. 560) da yirmi beş yıllık yıllanmış şarabı hac kavramıyla tasvir etmekte ve şöyle demektedir:⁷⁶

تَوَتْ فِي سِنَاءِ الدُّرِّ عِشْرِينَ حِجَّةً
يَطَّأُ عَلَيْهَا قَرَمَدٌ وَتُرُوحُ

(Yıllanmış şarap) yirmi hac (yılı boyunca) fiçimin esaretinde kaldı. Üzeri kiremitle kaplanmış ve dinlenmeye bırakılmış halde.

Günümüze ulaşan çalışma konusuyla ilgili beyitlerde hac ibadetinin ziyaretgâhları, hac yolculuğu, Beytullah'ın güvenli yer olması, Hac ibadeti sırasında günahlardan sakınma, Kâbe'yi çıplak tavaf etme, Arafat'ta düzeni sağlama, putlar için kurban kesme ve Mekke'den ayrılma şeklindeki yansımalara rastlanmaktadır.

4.1. Hac İbadetinin Ziyaretgâhları

İslâm öncesi dönemde hac ibadeti yapılırken ziyaret edilmesi zorunlu olan bazı yerlerin isimlerine günümüze ulaşan ilgili beyitlerde rastlanmaktadır. Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'e (öl. 620) ait beyitler bu duruma örnek gösterilecek mahiyettedir. Ebû Tâlib, Kureyşliler tarafından Hz. Peygamber'in maruz bırakılabileceği muhtemel zararlardan Beytullah'a sığındığını⁷⁷ dile getirdiği beyitlerde, Beytullah, Haceru'l-esved, Makâm-ı İbrahim, Safa, Merve, Arafat, Mina ve Müz-

74 Beşîr Yemût, *Şā'irātu'l-'Arab fi'l-Cāhiliyyeti ve'l-İslām* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Ehliyye, 1934), 81.

75 Beyitte yer alan حجة ifadesiyle yaş kastedilmektedir. Bk. Abdulkâdir 'Umar el-Bağdâdî, *Şerhu ebyâti Muğni'l-lebîb*, thk. Abdulazîz Rabâh vd. (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, 1973), 2/408.

76 el-Murakkış el-Ekber 'Amr b. Sa'd ve el-Murakkış el-Asğar 'Amr b. Harmale, *Dīvānu'l-Murakkışeyn* thk. Kârîn Sâdir (Beyrut: Dâru Sâdir, 1998), 88.

77 İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebi*, 1/340.

delife gibi ziyaretgâh isimlerine ve satır aralarında bazı özelliklerine işaret etmekte ve şöyle demektedir:⁷⁸

وَأَخْضَرْتُ عِنْدَ الْبَيْتِ رَهْطِي وَإِخْوَتِي	وَأَسْكَنْتُ مِنْ أَتْرَابِهِ بِالْوَصَالِ
قِيَامًا نَعْمًا مُسْتَقْبِلِينَ رِجَالَهُ	لَدَى حَيْثُ يَقْضَى شُكْرُهُ كُلُّ نَائِلِ
وَحَيْثُ يُبِيحُ الْأَشْعُرُونَ رِكَابَهُمْ	بِسُقْطَى السَّيُولِ مِنْ إِسَابِ وَنَائِلِ
مُوسِمَةَ الْأَعْضَادِ أَوْ قَصْرَانِيهَا	مُحِبَّةً بَيْنَ الشَّدْبِيسِ نَائِلِ وَنَائِلِ
تَرَى الْوَجْهَ فِيهَا وَالرِّخَامَ وَرِيئَةً	بِأَعْنَاقِهَا تَعْفُودَةً كَالْعَمَّالِ
أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مِنْ كُلِّ طَاعِنِ	عَلَيْنَا بِسُوءِ أَوْ مُلْحٍ بِبَائِلِ
وَمِنْ كَاتِبِ بَشَعِي لَنَا تَجْبِينِي	وَمِنْ مُلْحِقِ فِي الدَّيْنِ مَا لَمْ نُحَاوِلِ
وَالْبَيْتِ رَحْمَى الْبَيْتِ مِنْ بَطْنِ مَكَّةَ	وَيَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَيَسَى بِعَائِلِ
وَيَا خَيْرِ الْمُسَوَّدِ إِذْ يُسْجُونُهُ	إِذَا اتَّخَفْتُهُ بِالْحَطَى وَالْأَضَالِ
وَنُوطِنِ إِبْرَاهِيمَ فِي الصُّخْرِ رَهْطِي	عَلَى قَدَمَيْهِ حَاطِيًا غَيْرَ نَاعِلِ
وَأَسْوَاطِ بَيْنَ الْمُرَوَّتَيْنِ إِلَى الصَّفَا	وَمَا فِيهَا مِنْ صُورَةٍ وَمَنَائِلِ
وَمَنْ حَجَّ بَيْتَ اللَّهِ مِنْ كُلِّ رَاكِبِ	وَمَنْ كَلَّ ذِي نَهْرٍ وَمَنْ كَلَّ رَاكِبِ
وَيَا مَسْجَرَ الْأَقْصَى إِذَا عَمَدُوا لَهُ	إِلَّالِ إِلَى مُفْضَى الشَّرَاحِ الْقَوَائِلِ
وَتَوَقَّعِيهِمْ فَوْقَ الْجِبَالِ عَشِيئَةً	يُعِيْبُونَ بِالْأَيْدِي صُدُورَ الرُّوَاكِبِ
وَاللَّيْلَةَ جَمْعَ وَالسَّنَائِدِ مِنْ مَنَى	وَهَلْ تَوَقَّعَهَا مِنْ حَوْمَةٍ وَمَنَائِلِ
وَجَمْعِ إِذَا مَا الْقُرْبَاتُ أَجْرَنَهُ	سِرَاعًا كَمَا يَقْرَعْنَ مِنْ دَفْعِ وَابِلِ
وَيَا لِحَمْرَةَ الْكُبْرَى إِذَا صَمَدُوا لَهَا	يُؤْمُونَ قَدْفًا بِالْجُنَادِ

Kafilemi ve kardeşlerimi Beyt(ullah'a) getirdim. Kisvelerinden (Yemen dokuması kırmızı ve yeşil renkte çizgili)⁷⁹ örtülere tutundum

Ayakta hep birlikte kapısına yüzlerimizi çevirerek. Nafile ibadet yapan her kimsenin ibadetini yaptığı yerde.

Saçlarını (henüz) tıraş etmemiş olan (hacıların) sel sularının İsâf ve Nâile cihetinden bittiği noktada develerini çöktürdükleri yerde.

Kasları veya boyunları damgalanmış ve terbiye edilmiş altı ve dokuz yaşlarındaki (develerini).

Boyunlarına takılmış hurma salkımı gibi boncuklar, mermer (parçaları) ve süsleme gördüğün.

78 İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebi*, 1/341-344; Ebû Tâlib, *Divân*, 63-65.

79 Ebû Tâlib, *Divân*, 63, 64.

Aleyhimize kötü söz söyleyen veya yanlışta ısrar eden her kimseden insanların Rab-bine sığmırım.

Ve de bir kusurumuzu (arama) peşinde koşan kindar her düşmandan. Dinde yapmaya çalışmadığımız (yanlış) bir şeyi bize mal edenden.

Mekke'nin iç bölgesinde Beytullah'a, Beytullah'ın rüknüne ve Allah'a sığmırım. Zira Yüce Allah (hiçbir şeyden) gafil değildir.

El sürmeleri ve akşam sabah kuşatmaları sebebiyle kararmış Haceru'l-esved'e de.

İbrahim'in kayada ayakkabısız yalın ayak bastığı nemli yer⁸⁰ (olan Makâm-ı İbra-him'e) de.

İki Merve arasından Safa'ya doğru yapılan koşar adım yürümelere ve aralarındaki resim ve heykellere de.

Allah'ın evini ziyaret eden her binekliye, her adak sahibine ve her yayaya da.

(Arafat'taki) İlâl⁸¹ (dağını) ve su yataklarının karşılıklı son bulduğu bölgeyi kastettik-lerinde en uzak ibadetgâh olan (Arafat'a) da.

Akşama doğru (Arafat'tan Müzdelife'ye topluca hareket etmeden hemen önce) binek hayvanlarının göğüs kısımlarını (hazırlanmak amacıyla) ellerle doğrulturken tepelerin üzerinde vakfe yapmalarına da.

(Müzdelife'de hacıların) bir araya geldikleri ve Mina'da konaklama alanlarına indik-leri geceye de. O gecenin fevkinde (daha) saygın ve (daha üstün) konaklama alanları mı var sanki?

Ok düşmesinden ürkercesine soylu atların konaklama alanlarına yakın bölgelerde sü-ratle koştukları vakit (oluşturdıkları) topluluğa da.

Büyük Cemre'ye de.⁸² Öne doğru taşlar fırlatarak (Büyük Cemre'yi) hedef aldıklarında.

Beyitlerden de anlaşılacağı üzere hacılar kabileler halinde Beytullah'a akın etmekte ve Beytullah'ın örtüsüne tutunarak niyazda bulunmaktadırlar. Daha çok nafîle ibadet yapanların yoğunlukta olduğu alanlardaki bazı hacılar Beytullah'ın kapısına yüzlerini çevirmiş durumdadırlar. İsâf ve Nâile adındaki putların konuş-landırıldığı bölgeye yakın bir yerde develerin çökmeleri için alan tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu alanda muhtemelen Beytullah'a yeni ulaştıklarından henüz hac ibadetini tamamlamadıkları için saçları tıraş olmamış hacılar dikkat çek-mektedir. Terbiye edilmiş altı ve dokuz yaş arasındaki güçlü develer ayırt edilebil-meleri amacıyla kas ve boyun bölgeleri işaretlenmiştir. Aynı zamanda boyunlarına

80 Şair "İbrahim'in kayada ayakkabısız yalın ayak bastığı nemli yer" ifadesiyle Hz. İbrahim'in ailesiyle Mekke'ye ilk geldiği vakit atından inerken ayak bastığı ve günümüze kadar izinin ulaştığı Makam-ı İbrahim adıyla bilinen kaya parçasını kastetmektedir. Bk. Ebû Tâlib, *Divân*, 65.

81 Beyitte yer alan İlâl lafzı ile Arafat dağı veya Cebelu'r-rahme kastedilmektedir. Bk. Ebû Zeyd Bekr b. Abdillâh, *Cebelu İlâl bi 'Arafât tahkikâtin târihiyyetun şer'iyye* (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1998), 17, 18.

82 (الجمرة الكبرى) Büyük cemre, hacıların Kurban bayramı günleri Mina'da taş attıkları üç noktanın sonuncusudur. Bk. M. Özgü Aras, "Cemre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/340.

süs amaçlı boncuklar, mermer parçaları ve ziynet eşyaları asılmıştır. Öte yandan Haceru'l-esved'e dokunma gayreti içerisindeki kalabalık gruplar Haceru'l-esved'in etrafını kuşatmışlardır. Kuşkusuz bu durum, Haceru'l-esved'in ziyaretçiler tarafından sıkça dokunulması sebebiyle renk değiştirdiği yolundaki kanaatin İslâm öncesi dönemde de yaygın olduğuna işaret eden göstergelerdendir. Hz. İbrahim tarafından yalın ayak basılan Makâm-ı İbrahim'in saygınlığı da söz konusudur. Safa ve Merve arasında sa'y yapmakta olan hacılara da rastlanmaktadır. Safa ve Merve arasına putlar, heykeller ve resimler konuşlandırılmıştır. Hayvanların sırtında ve yaya olarak Beytullah'a gelen hacılar burada adaklarını yerine getirmektedirler. Ardından Arafat'a yönelmektedirler. Gün boyu Arafat'ta kalan hacılar akşama doğru topluca Müzdelife'ye geçmek için hazırlık yapmakta ve tepeler üzerinde son vakfelerini icra etmektedirler. Ayrılma vakti geldiğinde topluca Müzdelife'ye daha sonra Mina'ya geçmektedirler. Mina'da şeytan taşlama ritüeli gerçekleştirilmektedir.

Görüleceği üzere beyitlerde hacıların hac ibadetini yapmak için ziyaret etmeleri gereken uğrak yerleri ve ritüelleri bir film şeridi gibi ustaca gözler önüne serilmiştir. Bu bakımdan beyitler, Câhiliye devri Arap şiirinin en belirgin özellikleri arasında yer alan betimleme sanatına örnek teşkil edecek mahiyettedir. Nitekim dönemin Arap şairi duygularını beyitlere yansıtırken yoğun hayal gücü kullanmak yerine daha çok etrafında olup bitenleri gözlemlemek ve adeta ressam edasıyla görsel olarak tasvir etmek suretiyle dile getirmektedir. Dolayısıyla Câhiliye devri Arap şiiri yaşanan hadiseleri yakından tanıma bağlamında tarihi birer vesika konumundadır.⁸³

4.2. Hac Yolculuğu

Şair en-Nâbîga ez-Zubyânî, Hîra Hanedanı en-Nu'mân b. el-Munzir'den (öl. 602) özür dilemek amacıyla söylediği beyitlerde uzak mesafelerden hacıları taşımakta olan yorgun ve zayıf düşmüş develere dikkat çekmekte ve şöyle demektedir:⁸⁴

وَعَلَّ يَأْتَسُنَّ دُوَّأُمِي ، وَهُوَ طَائِعٌ

حَلْفُ ، فَمَا أَتَرْتُ لِنَفْسِكَ رِيئَةً

بُرْزَةَ إِلَّا أَلَا ، سَيِّئُهُنَّ التَّدَائِعُ

بِسُطْحِ جِبَابٍ مِنْ لَصَابٍ وَكَبْرَةٍ

83 Şevkî Dayf, *Tārîhu 'l-edebi 'l-'Arabî el-'aşru 'l-câhilî* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1960), 1/219.

84 en-Nâbîga ez-Zubyânî, *Divânü'n-Nâbîga ez-Zubyânî*, thk. Hannâ Nasr el-Hıttî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1991), 125, 126.

لَهُنَّ زَنَابَا ، بِالطَّرِيقِ ، وَذَائِعَ

سَسَمًا تُبَارِي الرَّيْحَ ، حُوصَا

فَهُنَّ ، كَأَطْرَافِ الْحَيِّ ، حَوَاصِعَ

عَلَيْهِنَّ شُعْتُ عَابِدُونَ حَجَّيْهِمْ ،

Yemin ettim de senin hakkında herhangi bir şüpheye mahal bırakmadım. (Benim gibi) inanç sahibi ve (sana) itaat eden kimse hiç günaha girer mi?

Lesâf ve Sebre'den⁸⁵ (hac yapmak amacıyla yola çıkmış hacılara) eşlik eden ve (Arafat'taki) İlâl dağımı ziyaret edecek olan akınlı seyir halindeki develere.

Rüzgârla yarışircasına koşan. Yorgunluktan göz kapakları çöken. Uzun yolculuk sebebiyle yol kenarlarına emanetler bırakan.

Sırtlarında hac ibadetlerine odaklanan ve toza toprağa karışan hacılar (taşıyan). Ok yayları gibi bükülen ve zayıf düşen.

Beyitlerde deve sırtlarında uzun mesafeler kat ederek Arafat'a çıkmayı ve hac ibadetini yerine getirmeyi amaçlayan toza toprağa karışmış hacılarla yorgunluktan zayıf düşmüş ve göz kapakları çökmüş develer tasvir edilmektedir. Develer pek fazla yorulmuş ve zayıf düşmüş olmaları sebebiyle sırtlarındaki bazı eşyalar dönüş yolunda tekrar alınmak üzere yol kenarlarına bırakılmaktadır. Hac yolculuğuna çıkanlara verilen emanetleri yerlerine teslim ediyor olmaları da ihtimal dâhilindedir. Şairin mukaddes kabul edilen topraklara giden hacıları taşıyan develere yemin etmiş olması hacılar kadar hac yolculuğunda kullanılan develerin de saygı gördüğüne işaret eden göstergelerdendir.

4.3. Beytullah'ın Güvenli Yer Olması

Şair en-Nâbiğa ez-Zubyânî yine Hıra Hanedanı en-Nu'mân b. el-Munzir'den özür dilemek amacıyla söylediği beyitlerde hac ibadeti yapılırken ürken kuşların güvende olacaklarını hissettikleri Beytullah'a sığındıklarına işaret etmekte ve Beytullah'ın kutsiyetine vurgu yaparak şöyle demektedir:⁸⁶

وَمَا هَرَقَ عَلَى الْأَنْصَابِ مِنْ حَسَدِ

فَلَا تَعْدُرُ الَّذِي مَشَحَتْ كَعْبَتَهُ

رُكْبَانُ مَنَّةَ بَيْنَ الْعُغْبِلِ وَالشَّعْدِ

السُّؤْمَرِ الْعَابِدَاتِ الطَّيْرِ تَمْسُحُهَا

إِذَا فَلَا رَقَعَتْ سَرْطِي إِذِي يَدِي

مَا قُلْتُ مِنْ سَبِّ مِمَّا أُتَيْتُ بِهِ

85 Lesâf ve Sebre, Yerbû'oğulları ile Mâlikoğulları topraklarının sınırları içerisinde kalan iki mevki ismidir. Bk. Bağdâdî, *Ḥizānetu'l-edebe ve lubbu lubābi lisāni'l-'Arab*, 2/465.

86 Nâbiğa, *Dīvān*, 56.

Hayır! Kâbe'sine çokça el sürdüğüm (Yüce Allah'ın) hayatına yemin olsun. Taşlar üzerinde kanları akıtılan bedenlere de.

(Ürktüklerinden Harem-i Şerif'e) sığınan kuşlara güven veren (Yüce Allah'a da). Mekke'ye hayvanlar üzerinde gelen (hacıların) el-Ğayl ve es-Sa'd⁸⁷ arasında (ürkütmeden) okşamakta oldukları (o kuşlara güven veren Allah'a).

Sana (hakkımda) getirilen kötü sözlerden hiçbirini söylemedim. Söylemiş isem elim (felç olsun da) kamçımı bana uzatmasın.

Beyitlerde hayvan sırtlarında Beytullah'a gelen hacılar, kuşları ürkütmemek için dikkatli davranmakta ve onları hafifçe okşamaktadırlar. Kuşlar korkuya kapılmaları ve ürkmeleri durumunda güvende olacaklarını hissettikleri Beytullah'a sığınmaktadırlar. Beytullah'a gelen hacıların ensâb adı verilen taşlar üzerinde kan akıtarak kurban kestikleri de dikkate şayandır.

4.4. Hac İbadeti Sırasında Günahlardan Sakınma

Şair en-Nâbiğa ez-Zubyânî, sevgilisi Su'âd'ı konu edindiği beyitlerde kendisine cilve yapmaya çalışan bir kadınla aralarında geçen diyalogu beyitlere taşımakta ve hac ibadetini yapmada kararlı olduklarını dolayısıyla hacıların kadınlarla gönül eğlendiremeyeceklerini vurgulayarak kadına şöyle demektedir:⁸⁸

87 el-Ğayl ve es-Sa'd Mekke ile Mina arasında kalan ağaçlık iki yer ismidir. Bk. Nâbiğa, *Dīvân*, 156.

88 Nâbiğa, *Dīvân*, 160.

قَالَتْ أَرَأَيْتَ أَنَا زَحَلِي وَرَاحِلِي ،
تَخَسُّ مَنَابِلَ لِي بِنَظَرِيكَ
حَيَّاكَ رَبِّي ، فَإِنَّا لَا نَحِلُّ لَنَا
لَهُوَ النِّسَاءِ ، وَإِنَّ الدِّينَ قَدْ عَزَمْنَا
مُسْتَعْرِبِينَ عَلَى خُوصِ مُرْتَبَةٍ ،
نَزْجُوا إِلَاهَهُ ، وَنَزْجُوا الْبِرَّ وَالطَّعْمَانَ

(Kadın) şöyle dedi: “Senin semer ve binek sahibi (korkusuz bir yolcu) olduğunu görmekteyim. Canını tehlikelere atan. (Bilesin) böyle bırakmayacak yaşlılık seni.”

(Ben de kendisine şöyle dedim:) “Rabbim sana esenlikler versin. Bize kadınlarla gönül eğlendirmek helal olmaz. Zira biz dinin⁸⁹ (buyruğu olan hac ibadetini yapmaya) azmettik

Kararlılıkla. Yorgunluktan göz kapakları çökmüş ve yularları üste bağlanmış develer üzerinde. İlah’ı arzulararak. İyilik yapmayı ve rızık kazanmayı arzulararak.”

Beyitler gazel temalı olmakla birlikte şair, hac ibadetini eda etmekle meşgul iken karşısına çıkan ve cilve yapmaya çalışan kadına hac esnasında yabancı kadınlarla gönül eğlendirmenin helal olmadığını hatırlatmaktadır. Zira şair, hac ibadeti ile Yüce Allah’ın rızasını kazanmayı, salih amel işlemeyi ve Yüce Allah’tan rızık istemeyi amaçlamaktadır. Hal böyle olunca amacına gölge düşürecek haramlardan ve yanlış davranışlardan uzak durma çabası içerisindedir.

Şair Uhayha b. el-Culâh (öl. 497) da Müzdelife’ye, adına hac yapılan Allah’a ve kesilen kurbanlar üzerine yemin etmekte ve hac güzergâhlarının bulunduğu bölgelerde ibadetine gölge düşürecek türden eylemlere tenezzül etmediğini dile getirerek şöyle demektedir:⁹⁰

إِنِّي وَالْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَمَا
حَجَّتْ قَرْبَيْ لَهُ وَمَا نَحَرُوا
لَا أَخَذُ الْحَطَّةَ الدِّيْنَةَ مَا
دَامَ بُرَى مِنْ نَضَائِحِ حَجْرٍ

el-Meş‘ari’l-Haram’a,⁹¹ Kureyş’in hac yaptığı Yüce Allah’a ve kestikleri kurbanlara yemin olsun ki;

Elbet ben alçakça bir işe tenezzül etmem Tudâru⁹² (dağından) bir taş görüldükçe.

89 Beyitte yer alan din kavramı ile hac ibadeti kastedilmektedir. Bk. Nâbiğa, *Dīvān*, 160.

90 Uhayha b. el-Culâh el-Evsi, *Dīvān*, thk. Hasen Muhammed Bâ Cûde (Tâif: Nâdi’t-Tâif el-Edebî, 1979), 55.

91 el-Meş‘ari’l-Haram ifadesi ile Müzdelife kastedilmektedir. Bk. İbn Manzûr, “ş-‘-r”, 4/2277.

92 Tudâru’, Medine cihetinden Mekke’ye üç mil uzaklıktaki bir dağın adıdır. Bk. Nûruddîn Ali b. Ahmed es-Semhûdî, *Vefâu’l-vefâ’ bi ahbâri dâri’l-Muşaşfâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdullhamîd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabî, 1984), 3/1063

Görüleceği üzere beyitlerde şair, diğer Araplar gibi hac ibadetinin kutsiyetine gerekli saygıyı göstermekte, hac ibadetine zarar verebilecek eylemlerden uzak durmakta ve Kureyş'in saygınlığına vurgu yapmaktadır.

4.5. Kâbe'yi Çıplak Tavaf Etme

Kâbe'yi tavaf etme, hac ve umre ibadetinin temel rükünleri arasında yer almaktadır. Kâbe'nin Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından inşasından sonra özellikle aynı soydan gelen inananlar tarafından şirkten ve putlara tapmaktan arındırılmış halde⁹³ tavaf edilmeye başlandığı kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Yüce Allah bu bağlamda şöyle buyurmaktadır:⁹⁴

Biz İbrahim ve İsmail'e: Tavaf edenler, ibadete kapananlar ve rukû edenlerle secdeye gidenler için Evim'i (şirkten ve putlara tapmaktan) temiz tutun diye emretmiştik.

Câhiliye şairi Zuheyr b. Ebî Sulmâ da (öl. 609) beyitte bu duruma işaret etmekte ve şöyle demektedir:⁹⁵

رَجَالَ بَنِي مِنْ قُرَيْشٍ وَجُرْهُمِ

فَأَقْسَمْتُ بِالْبَيْتِ الَّذِي تَافَى حَوْلَهُ ،

Etrafında adamların tavaf ettiği Beytullah'a yemin ettim. Kureyş ve Curhum (kabilelerine mensup olan adamların) inşa ettikleri.

Ne var ki zaman içerisinde tavaf ibadetinin özünden sapmalar baş göstermiş ve bazı kabileler tarafından Kâbe etrafında kadınlı erkekli çıplak halde tavaf yapılmıştır. 'Âmiroğulları gibi bazı kabileler bu duruma çözüm aramaya çalışmışlar ve erkekler gündüz vakti kadınlar ise gece karanlığında tavaf yapmışlardır. Hacı olmak isteyen kadın, çıplak halde tavaf yaparken bir eliyle avret mahallinin ön kısmını diğer eliyle de arka kısmını kapatmaya çalışmıştır. Kâbe etrafında çıplak halde tavaf yapan 'Âmiroğulları'na mensup alımlı ve güzel bir kadın⁹⁶ beyitte bu duruma işaret etmekte ve şöyle demektedir:⁹⁷

93 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tefsîru 'l-Taberî Câmî 'u 'l-Beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezu'l-Buhûs Ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2001), 2/533.

94 el-Bakara 1/125.

95 Tebrîzî, *Şerhu 'l-kaşâidi 'l-'aşr*; 135.

96 Ebû 'Umar Abdullberr el-Kurtubî en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi 'l-Muvaţta' mine 'l-ma'ânî ve 'l-esânîd ft hadîsi Rasûlillâhi şallallâhu 'aleyhi ve sellem*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf vd. (London: Muessese-tu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2017), 4/342.

97 Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc, *Şahîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991) "Tefsîr", 2 (No: 3028); Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 182.

وَمَا بَدَأْنَاهُ إِلَّا جَاءَهُ

الْيَوْمَ يَبْدُو بَعْضُهُ أَوْ كُلُّهُ ،

Bugün (avret yerimin) bir kısmı veya hepsi açığa çıkmakta. Açığa çıkan kısmın (bu halini) helal görmemekteyim.

Beyitten de anlaşılacağı üzere çıplak halde tavaf yapan kadın avret mahallini önden ve arkadan örtmeye çalışsa da başarılı olamamaktadır. Avret mahalli ara sıra kısmen veya tamamen açığa çıkmaktadır. İradesi dışında gelişen bu durum karşısında kadının rahatsız olduğu, bunu doğru bulmadığı ve ibadet yapmak amacıyla zorunlu olarak bu duruma katlandığı anlaşılmaktadır. Zira Câhiliye insanı günah işlediği sırada kıyafetlerinin üzerinde olduğunu düşündüğünden tavaf yaparken bir daha giymemek üzere çıkarıp atmaktadır.⁹⁸ Varaka b. Nevfel,⁹⁹ (öl. 610) kardeşinin defnedildiği mezarın çiğneniyor olması karşısındaki üzüntüsünü dile getirdiği beyitte bu duruma işaret etmekte ve şöyle demektedir:¹⁰⁰

لَقَى بَيْنَ أَيْدِي الطَّائِفِينَ حَرِيمًا

كَفَى حُزْنًا كَرِيمًا عَلَيَّ ، كَأَنَّ

Tavaf yapanların elleri altındaki (terk edilmiş) haram kıyafet gibi her daim (kardeşimin yattığı mezarın toprağını çiğneyerek)¹⁰¹ üzerinden geçiyor olmam (bana) keder olarak yeter.

Beyitte Varaka b. Nevfel, kardeşinin defnedildiği mezarın üzerinden geçmek mecburiyetinde olduğundan yüreğinde derin üzüntü hissetmektedir. Bu durumu tavaf sırasında çıkarılıp bir daha giymemek üzere yere atılan kıyafetlerin diğer hacılar tarafından çiğneniyor olmasına benzetmektedir.

Kâbe gibi mukaddes sayılan diğer yerlerde genç kızların tavaf sırasında etekleri püsküllü kıyafetler giydikleri anlaşılmaktadır. İmru'u'l-Kays, (öl. 540) arkadaşlarıyla yaşadığı av macerasını tasvir ettiği beyitlerde karşılına çıkan antilop sürüsünü Devâr/Duvvâr adındaki putu tavaf eden püsküllü kıyafetler içerisindeki bekâr kızlara benzetmekte ve şöyle demektedir:¹⁰²

98 Ezrakî, *Aḥbârü Mekke*, 181; Ahmed Muhammed Mustafâ, *Tārīḥu'l-'Arab ḵable'l-İslâm*, 2/40, 41.

99 Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal fî târīḥi'l-'Arab ḵable'l-İslâm*, 6/360.

100 Ferâhîdî, "l-ḵ-y" 5/216.

101 Beyitte yer alan عليه zamiri ile şairin vefat eden kardeşi kastedilmektedir. Bk. Muhammedu'l-Emin b. Muhammed el-Muhtâr el-Cekenî eş-Şinkîti, *el-'Azbu'l-munîr min mecâlisi 'ş-Şinkîti fî'l-tefsîr*, thk. Hâlid b. 'Usmân es-Sebt (Mekke: Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, 1426), 3/151.

102 İmru'u'l-Kays b. Hucr b. el-Hâris b. 'Amr b. Hucr, *Dīvānu İmri'i'l-Ḵays*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1958), ۲۲.

عَدَايَ دَوَارٍ فِي مَلَأٍ مُدَّيَلٍ

قَمْرُنَا سِرْبٌ كَأَنَّ بَعَايَهُ

Karşımıza aniden bir sürü çıktı. Dişileri Devâr (adındaki putu) etekleri püsküllü giysiler içerisinde tavaf eden bekâr kızlar gibi olan.

Beyitten Câhiliye devrinde çıplak halde tavaf yapmanın Kâbe ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.

4.6. Arafat'ta Düzeni Sağlama

Çalışmanın seyri içerisinde Arafat'ta düzeni sağlayan bir reis bulunduğu, reislik görevinin Mudar kabilesine mensup Âli Sûfe adıyla meşhur dindar bir ailenin uhdesinde olduğuna ve babadan oğula geçtiğine değinildi. Günümüze ulaşan rivayetlere göre kısırlık sorunu yaşayan Curhum kabilesine mensup bir hanımefendi erkek çocuğu olması durumunda çocuğunu Kâbe'nin hizmetinde kullanacağı yolunda adak adamıştır. Bir süre sonra erkek çocuğu dünyaya gelmiş ve çocuğa Ğavs adını vermiştir. Adağını yerine getirmiş ve oğlu Ğavs'ı Kâbe'nin hizmetine sunmuştur. Ğavs da Kâbe'de yaptığı hizmetler sebebiyle zamanla halk arasında saygınlık kazanmıştır. 'Arafat'ta düzeni sağlama ve gün batımında hacıların Müzdelife'ye hareket etme vaktini belirleme görevi de Ğavs'ın uhdesine verilmiştir. Sonraki dönemlerde bu görev babadan oğula Ğavs'ın soyundan gelenlerin uhdesinde devam etmiştir.¹⁰³ Ğavs'ın annesi adağını yerine getirdikten sonra oğluna ve soyundan geleceklere hayır duada bulunmuştur. Oğlunun insanların erdemlisi olmasını dilemiş ve beyitlerde şöyle demiştir:¹⁰⁴

زَبِيطَةٌ 105 بِسَكَّةَ الْعَيْلَةِ

إِنِّي جَعَلْتُ رَبِّي مِنْ نَبِيئِهِ

وَأَجْعَلُهُ لِي مِنْ صَالِحِ الْبَرِيئَةِ

فَبَارِكْ لِي يَا بَهَّاءَ الْبَيْتِ

Ey Rabbim! Ben yavrucağımı Yüce Mekke'nin hizmetine adadım.

O halde orada soyumu mutlaka mübarek kıl. (Yavrucağımı da) insanların erdemlisi kıl.

Beyitlerden annesi tarafından Ğavs'a ve soyundan gelenlere yapılan duanın kabul olduğu anlaşılmaktadır. İslâm dini ortaya çıktıktan ve Arap yarımadasında

103 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 187.

104 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 187.

105 زَبِيطَةٌ kavramı buluş çağına gelinceye kadar Kabe'nin hizmetine adanan çocuk anlamındadır. Bk. İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebi*, 1/164.

yayıldıktan sonra dahi ‘Arafat’ta düzeni sağlama görevinin söz konusu ailenin uhdesine bırakılmış olması¹⁰⁶ bu durumu destekler mahiyettedir.

4.7. Putlar İçin Kurban Kesme

Hacıların Mina’da putları ziyaret edip etrafında tavaf yaptıklarına ve şeytan taşladıktan sonra putlara yakın olacak biçimde dikili taşlar üzerinde veya Kâbe etrafında kurban kestiklerine değinildi. Putlar için kurban kesme ritüelinin izlerine Câhiliye devri Arap şiirinde de rastlanmaktadır. Söz gelimi aile bireyleri arasında çıkan bir anlaşmazlık sebebiyle dışlandığı ve Rabî’a kabilesine sığınmak durumunda kaldığı anlaşılan Câhiliye şairi ‘Amr b. Kumei’e (öl. 540), sığındığı kabilenin din anlayışına yer verdiği beyitlerde putlar için kurban kestiklerine de değinmektedir:¹⁰⁷

وَأَلِيَّ أَرَى دِينِي يُؤَافِقُ دِينَهُمْ
إِنَّا نَسْكُوا أَلْوَامَهَا وَدُبَيْحَهَا
وَمَثَرِلَهُ بِالْحَجِّ أَخْرَى عَوْفَهَا
لَهَا نَفْعَةٌ لَا يُسْتَطَاعُ بَرُوحَهَا

Ve elbet din anlayışının onların din anlayışıyla uyumlu olduğunu görmekteyim. (İlahları için kestikleri) ilk batın toy hayvanlar¹⁰⁸ ve kurbanlarla ibadet yaptıklarında.

Ve onların hac ibadetini yaparken uğramaları gereken nice ziyaretgâhları vardır. Bir diğeri de ihmalî mümkün olmayan Müzdelife vakfesidir.

Beyitlerden kabile bireylerinin hac ibadetini yerine getirdikten sonra kutsadıkları putlar için değerli gördükleri deve ve küçük baş hayvanların ilk batın toy yavrularını kurban ettikleri ve Müzdelife’de kendilerine has vakfe ritüeli yaptıkları anlaşılmaktadır.¹⁰⁹

4.8. Mekke’den Ayrılma

Hac ibadeti tamamlandıktan sonra Allah’a yakın olmanın verdiği huzur ile gönüller coşmakta ve manevi bir havaya bürünmektedir. Mina’da Hac ibade-

106 Ezrakî, *Aḥbāru Mekke*, 187.

107 ‘Amr b. Kumei’e, *Dīvānu ‘Amr b. Kumei’e*, thk. Hasen Kâmil es-Sayrafî (Kahire: Câmî’atu’d-Duvelî’l-‘Arabiyye, 1965), 21, 22.

108 Beyitte yer alan أفرع Câhiliye Araplarının ilahları için kurban ettikleri deve ve küçükbaş hayvanların ilk batın toy yavrularıdır. Bk. ‘Amr b. Kumei’e, *Dīvān*, 21, 22.

109 Müzdelife’de vakfe yapmak Cahiliye Arapları arasında sadece Rabî’a kabilesine has bir ritüeldir. Bk. ‘Amr b. Kumei’e, *Dīvān*, 22.

tinin sonuna yaklaşıldığının göstergesi konumundaki şeytan taşlama ritüelinin başlamasıyla birlikte Mekke'ye veda edileceğinin buruk hüznü gönüllere hâkim olmaktadır. Kuşkusuz haccın ritüelleri tamamlanıp Mekke şehriden ayrılma vakti geldiğinde gönüllerde hissedilen hüznün daha da artmaktadır. Şair İmru'u'l-Kays, sevgilisi Ummu Cundub'le olan gönül bağını konu edindiği şiirde Mina'da şeytan taşlama ritüellerini yerine getiren hacıların gruplar halinde Mekke'den ayrılmaya başladıklarına işaret etmektedir:¹¹⁰

أَنْتَ وَالَّذِي مِنْ بَرِيءِ الْمُصْطَبِ لَعْنَةُ

لَعْنَةُ عَيْنِنَا مَنْ رَأَى مِنْ تَفَرُّقِ

وَأَخْرَجْتَهُمْ قَاطِعَ نَجْدٍ كَتَبَبِ

قَرِيبَانَ مِنْهُمْ جَارِحَ بَطْنِ نَعْلَةَ

el-Muhassab'dan¹¹¹ ayrılırken (ortaya çıkan dağınıklktan) daha beterine ve daha ırak olanına tanıklık eden kimsenin iki gözüne maşallah olsun!

İki grup (halindeki hacıların) bir kısmı (İbn Ma'mer'e ait) hurmalığın¹¹² ortasına doğru yol almakta. Diğer bir kısmı da Kebkeb¹¹³ (dağına doğru giden) yolu kat etmekte.

Görüleceği üzere Mina'da şeytan taşlama ritüelinin de tamamlanmasını müteakip Mekke'den ayrılma vaktinin yaklaştığı ve hacıların gruplar halinde farklı istikametlere doğru hüznüle yollara koyuldukları anlaşılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Câhiliye devri Arap toplumunda hac ibadetinin dönemin Arap şiirine olan yansımalarını yakından tanıma bağlamında önem arz etmektedir. Ulaşılabilen kaynaklarda konuyla ilgili bilgiler ve beyitler incelenmiş ve şu tespitlere varılmıştır:

110 İmru'u'l-Kays, *Dīvānu İmri'i'l-Kays*, 43.

111 el-Muhassab, Mina'daki şeytan taşlanan bölgede bir yer adıdır. Şeytan taşlandıktan sonra hac ibadetinin sonuna yaklaşıldığına ve dağılmaya başlandığına işaret etmesi sebebiyle bu isimle anılmıştır. Aynı zamanda hac ibadetini yapmak amacıyla değişik bölgelerden gelen Araplar el-Muḥaṣṣab'da bir araya gelmekte ve birbirleriyle kaynaşmaktadırlar. Burada kadınların yüzleri görülebilmekte ve bazı erkeklerle kadınlar arasında gönül ilişkileri yaşanabilmektedir. Hacılar Hac mevsimi sona erdiğinde aynı bölgeden farklı istikametlere doğru yola koyulmaktadırlar. Bk. İmru'u'l-Kays, *Dīvānu İmri'i'l-Kays*, 43; Ebu'l-Kâsım İsmâ'il b. Muhammed et-Teymî, *Şerhu Şaḥîhi 'l-Buḥârî*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed el-'Azzâvî (Kuveyt: Mektebetu'l-İmâmi'z-Zehebî, 2021), 4/361.

112 Nahle, halk arasında İbn Ma'mer'in hurmalığı adıyla bilinen bir hurmalık ismidir. Bk. İmru'u'l-Kays, *Dīvānu İmri'i'l-Kays*, 43.

113 Kebkeb, Arafat dağının arka tarafında kalan ve Arafat'a bakan bir dağ adıdır. Bk. el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-buldân*, 4/434.

Hız. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından Kâbe'nin inşası tamamlandıktan sonra Yüce Allah, insanlara Kâbe'yi ziyaret etmelerini emretmiştir. Hız. İbrahim, Kâbe'nin ziyareti sırasında yapılması gereken ritüeller ve ziyaret yerleri hakkında Cebrail tarafından bilgilendirilmiştir. Hız. İbrahim de söz konusu ritüelleri ve ziyaret yerlerini uygulamalı olarak halkına öğretmiştir. Ne var ki zaman içerisinde Hız. İbrahim'in uygulamalarından sapmalar baş göstermiştir. Mekke'ye gelen hacılar, Kâbe'ye olan özlemlerini gidermek amacıyla Kâbe'nin hareminden topladıkları taşları dönüş yolculuğunda beraberlerinde götürmüşler ve gittikleri yerlerde taşların etrafını tavaf etmişlerdir. Ardından Kâbe'nin iç ve dış mekânları, Safa ile Merve tepeleri, Müzdelife ve Mina gibi birçok yer putlarla donatılmıştır. Putların yanı sıra Safa ile Merve arasında muhtelif çaplarda heykeller ve resimler konuşlandırılmıştır. Mekke dışında da taşlardan oluşturulan tepecikler, saygın şahsiyetlerin kabirleri ve duvvâr/devâr adı verilen anıt mezarlar gibi kutsal sayılan hemen her yere putlar konuşlandırılmış, putların etrafı tavaf edilmiş ve dikili taşlar üzerinde kurbanlar kesilmiştir.

Taşradan Mekke'ye gelen bazı hacılar, üzerlerindeki kıyafetlerle geçmişte günah işlediklerini düşündüklerinden bir daha giymemek üzere kıyafetlerini çıkarıp atmışlar ve Kâbe'yi kadınlı erkekli çıplak olarak tavaf etmişlerdir. Bazı kabileler bu durumdan rahatsız olmuşlar ve erkeklerin gündüz vakti kadınların ise gece karanlığında Kâbe'yi tavaf etmelerine imkân sağlayacak bir çözüm geliştirmişlerdir. Safa ile Merve arasında da tavaf yapmışlardır. Zilhiccenin dokuzuncu günü Arafat'a çıkmışlar ve gün batımına kadar vakfe yapmışlardır. Arafat'ta dindarlığıyla meşhur Âli Şûfe ailesine mensup bir reis, düzeni sağlama görevini üstlenmiş ve akşam vakti olduğunda hacıları Müzdelife'ye sevk etmiştir. Geceyi Müzdelife'de geçiren hacılar yine reisin yönlendirmesiyle Mina'ya intikal etmişlerdir. Mina'da Cemerât adıyla bilinen şeytan taşlama noktalarına konuşlandırılmış putlar ziyaret edilmiş, etrafında tavaf yapılmış ve şeytan taşlanmıştır. Ardından putlara yakın olacak biçimde dikili taşlar üzerinde veya Kâbe etrafında kurbanlar kesilmiştir. Kurban edilen hayvanların ve üzerinde kurban kesilen taşların etrafında da ayrıca tavaf yapılmıştır. Kurbanlık hayvanların Allah'a ait olduğuna inandıklarından etrafta serbestçe dolaşmalarına izin verilmiş ve hayvanlara zarar verecek davranışlardan uzak durmuşlardır. Kesilen kurbanların etinden yemişler ve hacılara ikramda bulunmuşlardır. Ardından her birey mensubu bulunduğu kabileye ait putun huzurunda saçlarını tamamen kazımış veya bir miktar kısaltmıştır. Böylece hac ibadetinin ritüelleri sona ermiştir.

Şiir sanatının yaygın olduğu Arap toplumunda şair ruhlu kimseler Hac mevsimini fırsat bilmişler ve Ukâz, Mecenne ve Zu'l-mecâz gibi panayırlarda şiir etkinlikleri düzenlemişlerdir. Söz konusu panayırlarda söylenen şiirlerin kabileler tarafından anlaşılmasını sağlamak amacıyla seçkin ortak dil kabul edilen Kureyş lehçesi tercih edilmiştir. Kesin olmamakla birlikte kaliteli şiirler Kâbe'nin örtüsüne asılmış ve insanların istifadesine sunulmuştur. Özellikle Curhum ve Kureyşli şairlere ait beyitlerde Kâbe'nin saygınlığı ve Kâbe'yi himaye etme ile övünülmüştür. Beyitlerde mukaddes olduğuna inanılan mekân isimlerine yer verilmiştir. Bazı beyitlerde hacıların Kâbe'nin örtüsüne tutunarak dua ve niyaz etmeleri, İsâf ve Nâile adındaki putların konuşlandırıldığı bölgeye yakın bir yerde develerin çökmesi için alan tahsis edilmesi, hac ibadetini tamamlamamış hacıların henüz tıraş olmamaları, develerin ayırt edilebilmesi amacıyla kas ve boyun bölgelerine semboller takılması, boyunlarına süs amaçlı boncuklar, mermer parçaları ve ziynet eşyaları asılması ve Safa ile Merve arasına heykeller ve resimler yerleştirilmesi gibi dönemin hac ibadetiyle ilgili bilgi kısıntılarına ve detaylara rastlanmaktadır.

Çalışma konusu beyitlerde, deve sırtlarında uzun mesafeler kat ederek Arafat'a çıkmayı ve hac ibadetini yerine getirmeyi amaçlayan hacıların yorgunluktan zayıf düşmüş ve göz kapakları iyice çökmüş deve tasvirlerine de rastlanmaktadır. Bu durum, hacıların bin bir meşakkatle uzak mesafelerden Mekke'ye hac yapmak amacıyla geldiklerine işaret eden göstergelerdendir. İlgili beyitlerde Beytullah'ın kutsiyetine ve hac ibadeti sırasında ürken kuşların Beytullah'a sığındıklarına işaret eden göstergeler de söz konusudur. Aynı zamanda Hac ibadeti yapılırken günah işlemekten mümkün olduğunca uzak durulmaktadır. Bazı beyitlerde Kâbe'nin çıplak halde tavaf edildiğine, kadınların bu durumdan rahatsız olduklarına ve ibadet yapmak amacıyla buna katlandıklarına dair bilgi kısıntıları dikkat çekmektedir. Çıplak halde tavaf yapmanın sadece Kâbe ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak Arafat dağında düzeni sağlama görevinin Âli Sûfe ailesine mensup şahsiyetlerin uhdesinde olduğu da anlaşılmaktadır.

Çalışma konusu beyitler, Câhiliye devri Arap toplumunda yaygın olan hac ibadetiyle ilgili kaynaklarda yer alan bilgilerle büyük ölçüde örtüşmesi ve detaylar barındırması yönüyle tarihi vesika konumundadır. Zira şiir sanatı Arapların hemen her şeyi kayıt altına aldıkları sicil defteri konumundadır. İlgili beyitler, Câhiliye devri Arap şiirinin en belirgin özellikleri arasında yer alan betimleme sanatını etraflı sayılabilecek boyutta yansıtmaktadır. Nitekim beyitlerde şair, duygularını

yoğun hayal gücü kullanarak ifade etmek yerine daha çok etrafında olup bitenleri gözlemlemeye ve bir ressam edasıyla detayları beyitlere yansıtmaya ağırlık vermektedir. Hal böyle olmakla birlikte ‘Alkame b. ‘Abede’ye ait beyitteki istiare sanatı ile ‘Adiy b. Zeyd el-‘İbâdî, Ebû Tâlib, en-Nâbiğa ez-Zubyânî ve İmrü’l-Kays’a ait beyitlerdeki teşbih sanatları verilmek istenen mesajların hayal gücü kullanmak suretiyle başarıyla ifade edildiğini ortaya koymaktadır.

Son olarak ilgili beyitlerin Câhiliye devri Arap şiirlerinde sıkça rastlanan tavîl, basî, recez ve munserih vezinleri üzerine inşa edildiği dikkate şayandır. Ne var ki ilgili beyitler, uzun soluklu Câhiliye devri Arap şiirlerinin aksine daha çok kısa kesitler halinde olduğundan dönemin şiir anlayışını bütün yönleriyle yansıtmak boyutta değildir.

Kaynakça

- Akpınar, Ali. “Câhiliye Dönemi Haccından İbrâhîmî Hacca Dönüş”. *Bütûn Yönleriyle Hac*. ed. Murat Sülün. 63-88. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Ali, Cevâd. *el-Mufaşşal fî târîhi'l-‘Arab qable'l-İslâm*. Bağdat: Câmi‘atu Bağdâd, 1993.
- Aras, M. Özgü, “Cemre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/340-341. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- ‘Azzâm, ‘Abdulvehhâb. *Mevkî‘u ‘Ukâz*. el-Memleketu’l-Muttahide: Muessesetu Hindâvî, 2017.
- Bagdâdî, Abdulkâdir b. ‘Umar. *Hızânetu’l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni’l-‘Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1986.
- Bagdâdî, Abdulkâdir ‘Umar. *Şerhu ebyâti Muğni’l-lebib*. thk. Abdulazîz Rabâh vd. Dimaşk: Dâru’l-Me’mûn, 1973.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *et-Taqrîbu ve’l-irşâd*. thk. Abdulhamîd b. Ali Ebû Zunejd. Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1998.
- Câdulmevlâ, Muhammed Ahmed vd. *Kışâsu’l-Kur‘ân*. Kahire: el-Mektebetu’t-Ticâriyyetu’l-Kubrâ, 1969.
- Cevherî, İsmâ‘îl b. Hammâd. *eş-Şihâh*. thk. Ahmed Abdulgâfûr. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1984.
- Dabbî, el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya‘lâ b. ‘Âmir b. Sâlim. *el-Mufađđaliyyât*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 1942.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî el-‘aşru’l-câhilî*. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 1960.
- Dindî, Emrah. “Câhiliye Arap Ritüellerinin Kur’an’daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21 (Haziran, 2017), 577-638.
- Ebu’l-Fidâ’ ‘Îmâduddîn İsmâ‘îl. *el-Muhtaşar fî târîhi’l-beşer*. thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed ‘Azeb. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, ts.
- Ebû Tâlib b. Abdilmuttalib b. Hâşim. *Dîvânu Ebî Tâlib ‘ammu’n-Nebî şallâhu ‘aleyhi ve sellem*. thk. Muhammed Altuncî. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1994.
- Enbârî, Ebu’l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nuzhetu’l-elibbâ’ fî Tabakâti’l-udebâ’*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1998.
- Evsî, Uhayha b. el-Culâh. *Dîvân*. thk. Hasen Muhammed Bâ Cûde. Taif: Nâdi’t-Tâif el-Edebî, 1979.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu’l-Luğa*. thk. Abdulhalîm en-Neccâr - Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: ed-Dâru’l-Mışriyye Li’t-Te’lîfî ve’t-Terceme, 1964.
- Ezrakî, Ebu’l-Velîd Muhammed b. Abdillâh. *Ahbâru Mekke ve mâ cæe fihâ mine’l-âşâr*. thk. Abdulmelik b. Abdillâh b. Duheş. Mekke: Mektebetu’l-Esedî, 2003.
- Ferâhidî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbu’l-‘Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. Kahire: Mektebetu’l-Hilâl, ts.
- Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. *Mu‘cemu’l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1977.

- Harman, Ömer Faruk. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/382-386. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- İbâdî, 'Adiy b. Zeyd. *Dīvānu 'Adiy b. Zeyd el- 'İbādī*. thk. Muhammed Cebbâr el-Muaybid. Bağdat: Şeriketu Dâri'l-Cumhûriyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1965.
- İbn Abdillâh, Ebû Zeyd Bekr b. Abdillâh. *Cebelu İllâ bi 'Arafât tahkîkâtun târihiyyetun şer' iyye*. Riyad: Dâru'l- 'Âşime, 1998.
- İbn 'Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed. *el- 'Ikdü'l-Ferîd*. thk. 'Abdulmecîd et-Terhînî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, 1983.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdillâh eş-Şâfi'î. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibuddîn Ebû Sa'îd vd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Habîb, Muhammed b. Umeyye b. 'Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-muhabbar*. Haydarabad: Matba'atu Cem' iyyeti Dâirati'l-Ma'ârifî'l- 'Usmâniyye, 1942.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdumelik. *Sîretu'n-Neb*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Tanta: Dâru's-Sahâbe Li't-Turâs, 1995.
- İbnu'l-Kelbî, Hişâm b. Muhammed. *Kitâbu'l-Aşnâm*. thk. Ahmed Zekî Bâşâ. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1913.
- İbn Kesîr, 'Îmâduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmâ'îl b. 'Umar. *el-Bidâyetu ve'n-nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî. Cîze: Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l- 'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1997.
- İbn Kesîr, 'Îmâduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmâ'îl. *Kıssaşu'l-enbiyâ'*. thk. 'Abdulhayy el-Feremâvî. Kahire: Dâru't-Tibâ'âti ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Kumey'e, 'Amr. *Dīvānu 'Amr b. Kumey'e*. thk. Hasen Kâmil es-Sayrafi. Kahire: Câmi'atu'd-Duveli'l- 'Arabiyye, 1965.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim. *Tefsîru garîbi'l- 'Qur'ân*. thk. es-Seyyid Ahmed es-Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, 1978.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem. *Lisānu'l- 'Arab*. thk. Abdullâh Ali el-Kebîr vd. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- İbn Sikkît. *İşlāhu'l-manṭıq*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- İbn Suleymân, Mukâtil. *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Muessesetu't-Târîhi'l- 'Arabî, 2002.
- İmru'u'l-Kays b. Hucr b. el-Hâris b. 'Amr b. Hucr. *Dīvānu İmri'i'l- 'Kays*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1958.
- İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn. *Kitâbu'l-agānî*. thk. İhsân Abbâs vd. Beyrut: Dâru Sâdir, 2008.
- Kuraşî, Ebû Zeyd Muhammed b. el-Hattâb. *Cemheretu eş'âri'l- 'Arab fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm*. thk. Muhammed Ali el-Hâşimî. Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1981.
- Mehrân, Muhammed Beyyûmî. *Dirâsātun târihiyyetun mine'l- 'Qur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l- 'Arabî, 1988.

- Murakkış el-Ekber, ‘Amr b. Sa’d ve el-Murakkış el-Asğar, ‘Amr b. Harmale. *Dīvānu’l-Murakkişeyn*. thk. Kârîn Sâdır. Beyrut: Dâru Sâdır, 1998.
- Muslim, Ebu’l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc. *Şahîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1991.
- Mustafâ, Ahmed Muhammed. *Tārîhu’l-‘Arab kable’l-İslâm*. Amman: Dâru’l-İ’şâr el-‘İlmî, 2014.
- Nemerî, Ebû ‘Umar ‘Abduberr el-Kurtubî. *et-Temhîd limâ fi’l-Muvaţta‘ mine’l-ma‘ânî ve’l-esânîd fi hadîsi Rasûlillâhi şallallâhu ‘aleyhi ve sellem*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf vd. London: Muessesetu’l-Furkân li’t-Turâsi’l-İslâmî, 2017.
- Semhûdî, Nûruddîn Ali b. Ahmed. *Veġâu’l-veġâ’ bi aġbâri dâri’l-Muştaġâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabî, 1984.
- Şerîf, Ahmed İbrâhîm. *Mekke ve’l-Medîne fi’l-câhiliyyeti ve’ahdi’r-Rasûl*. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1965.
- Şinkîfî, Muhammedu’l-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr el-Cekenî. *el-‘Azbu’l-munîr min mecâ-lisi’ş-Şinkayî fi’l-tefsîr*, thk. Hâlid b. ‘Usmân es-Sebt. Mekke: Dâru ‘Âlemi’l-Fevâid, 1426.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Tārîhu’t-Taberî Tārîhu’r-rusul ve’l-mulûk*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 1967.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru’t-Taberî Câmî’u’l-Beyân ‘an te’vîli âyi’l-Ķur’ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî. Kahire: Merkezu’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-‘Arabîyye ve’l-İslâmîyye, 2001.
- Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ali. *Şerhu’l-kaşâidi’l-‘aşr*. thk. Abdusselâm el-Hûfî. Mekke: Dâru’l-Bâz li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1985.
- Teymî, Ebu’l-Kasım İsmâ’îl b. Muhammed. *Şerhu Şahîhi’l-Buhârî*. thk. Abdurrahmân b. Muhammed el-‘Azzâvî. Kuveyt: Mektebetu’l-İmâmî’z-Zehebî, 2021.
- Yemût, Beşîr. *Şâ’irātu’l-‘Arab fi’l-Câhiliyyeti ve’l-İslâm*. Beyrut: el-Mektebetu’l-Ehliyye, 1934.
- Zebîdî, Muhammed Murtadâ el-Huseynî. *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc. Kuveyt: Vizâratu’l-Evkâf ve’l-Enbâ’, 1965.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-A’lâm*. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002.
- Zubyânî, en-Nâbiġa. *Dīvānu’n-Nābiġa ez-Zubyānî*. thk. Hannâ Nasr el-Hittî. Beyrut: Dâru’l-Kitābi’l-‘Arabî, 1991.

